

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ІНСТИТУТ ІННОВАЦІЙНОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

С. О. Нікола, Ю. О. Ніколаєв

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ**

Навчально-методичний посібник

**ОДЕСА
ОНУ
2015**

УДК 330.1:001.5(075.8)
ББК 65.02я73
Н631

Рекомендовано до друку
Вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 8 від 21 квітня 2015 р.

Рецензенти:

С. К. Харічков, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту імені І. П. Продиуса Інституту бізнесу, економіки та інформаційних технологій Одеського національного політехнічного університету;

О. В. Садченко, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та математичного моделювання ринкових процесів ІМЕМ Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Н. П. Спільна, кандидат економічних наук, професор кафедри економіки підприємства та корпоративного управління Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова.

Нікола С. О., Ніколаєв Ю. О.

Н631 Історія економіки та економічної думки: навчально-методичний посібник / С.О.Нікола, Ю.О.Ніколаєв. – Одеса: “Одеський національний університет імені І. І. Мечникова”, 2015. – 132 с.
ISBN 978-617-689-119-2

Навчально-методичний посібник містить систематичний виклад базового матеріалу навчальної дисципліни "Історія економіки та економічної думки". На методологічному підґрунті цивілізаційної парадигми розкрито генезис та розвиток господарства країн Європейської цивілізації від давнини до сучасності та наукове відображення цих процесів у світовій економічній думці з урахуванням теоретичних, філософських та національних особливостей її наукових шкіл та напрямів. У кінці кожного розділу наводяться контрольні запитання для перевірки знань студентів та рекомендована література.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, а також для фахівців з економічної історії та історії економічних вчень.

УДК 330.1:001.5(075.8)
ББК 65.02я73

ISBN 978-617-689-119-2

© С. О. Нікола, Ю. О. Ніколаєв, 2015
© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Історія економіки та економічної думки як науки	5
Тема 2. Етапи та напрямки розвитку історії економіки	18
Тема 3. Господарська діяльність у первісній історії України, Східної та Західної цивілізацій	33
Тема 4. Загальна характеристика Східної та Західної цивілізації доби середньовіччя	46
Тема 5. Господарство Київської Русі	56
Тема 6. Передумови індустріалізації господарства та зародження інститутів ринкової економіки в країнах Західної Європи (кінець XV–XVI ст.)	65
Тема 7. Господарства суспільств Європейської цивілізації на етапі становлення централізованих імперій	77
Тема 8. Ринкові перетворення країн Європейської цивілізації та їх відображення в джерелах економічної думки (середина XVII – середина XIX ст.)	86
Тема 9. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн Західної Європи та США в кінці XIX – на початку XX ст.	101
Тема 10. Економіка та економічна думка України в епоху незалежності	123

ПЕРЕДМОВА

Традиційно історико-економічні знання здобувалися в рамках економічної історії та історії економічних вчень. Кожна з них має власний науковий об'єкт і предмет пізнання, з різних сторін розглядає історичні процеси розвитку господарських систем. Разом з тим, неодноразово здійснювалися спроби інтегрувати зазначені напрями історико-економічної науки. Особливо вони посилюються сьогодні, коли з'явилися навчальні посібники, в яких декларується об'єднання вказаних напрямів історико-економічних знань в одній навчальній дисципліні. Але можливості успішного досягнення поставленої мети виникли лише недавно. Вони пов'язані з використанням методологічного потенціалу системно-синергетичного аналізу, що дало змогу обґрунтувати цивілізаційну парадигму суспільствознавства. На її методологічних засадах постали перспективи органічно інтегрувати наукові досягнення економічної історії та історії економічних вчень, визначити власний науковий предмет нової дисципліни – історії економіки та економічної думки.

У цьому навчально-методичному посібнику здійснюється лише перший крок в її становленні. В основу покладено методологічні засади цивілізаційної парадигми суспільствознавства та зумовлена нею періодизація історичного розвитку господарських систем. Реалізується модель (алгоритм) розгляду господарської системи на кожному етапі її історичного розвитку, в якій розкриваються особливості прояву наукового предмета. На його основі повному подаються деякі відомі історичні факти та події, встановлюються нові зв'язки між ними, узагальнюються знання та поглиблюється послідовність їх викладу, а економічна думка висвітлюється у нерозривному зв'язку з історичним розвитком господарських систем. Ці знання спрямовані на посилення фундаменталізації економічної освіти, підвищення професійного рівня підготовки майбутніх економістів та менеджерів..

Автори висловлюють щире подяку доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри менеджменту імені І. П. Продіуса Одеського національного політехнічного університету С. К. Харічкову, доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри менеджменту та математичного моделювання ринкових процесів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова О. В. Садченко, кандидату економічних наук, професору кафедри економіки підприємства та корпоративного управління Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова Н. П. Спільній за співробітництво, зауваження, поради і допомогу, надані під час роботи над навчально-методичним посібником.

ТЕМА 1

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЯК НАУКИ

1.1. Господарство як підсистема суспільства та об'єкт економічної науки

Історія економіки та економічної думки вивчає становлення та розвиток господарської сфери суспільства. Історія економіки у своїх дослідженнях спирається на низку фундаментальних положень, методологічних підходів, що у своїй єдності утворюють наукову парадигму розвитку суспільства. Від розуміння природи суспільства, причин і тенденцій його історичного розвитку залежить і науковий аналіз його складової – господарської сфери.

Тривалий час суспільні науки ґрунтувалися на засадах **формаційної парадигми**, згідно з якою історичний розвиток кожного суспільства полягав у закономірних і послідовних змінах первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної суспільно-економічних формацій. Утім вразливість формаційної парадигми для аргументованої критики її фундаментальних постулатів, невідповідність її висновків реальному перебігу історичних подій, ідеологічна заангажованість призвели до відмови переважної більшості дослідників від її постулатів. Тому виникла необхідність розглядати суспільні процеси на засадах цивілізаційної парадигми.

Цивілізаційна парадигма передбачає розглядати людство як ціле, що утворює світові цивілізації. Одиницею історичного розвитку людства виступає конкретне суспільство, що належить до певної цивілізації і характеризується власними етапами розвитку. Самобутність кожної цивілізації та особливості суспільства, що входить до неї, взаємодія між цивілізаціями та суспільствами є фундаментальною характеристикою їхнього історичного розвитку. Форми такої взаємодії постійно змінювалися від війн, поглинань – до співіснування, культурного та економічного взаємообмінів, формування інтеграційних утворень.

Цивілізаційний аналіз суспільства в центр усіх суспільних процесів ставить людину, її взаємодію з іншими людьми та суспільством загалом. Основні риси будь-якої цивілізації з точки зору цивілізаційної парадигми:

- 1) Самобутність – відносно відокремлене самостійне існування.
- 2) Внутрішня структурованість.
- 3) Самоорганізованість.
- 4) Наявність внутрішніх джерел саморозвитку.
- 5) Особливості духовно-культурних цінностей, що утворюють цивілізаційний центр і відображають цілісність суспільства.

Історично утвердилися два типи цивілізацій, які характеризують східну і західну гілки розвитку людства. До першої належать такі світові цивілізації, як китайська, індійська, близькосхідна (мусульманська), до другої – східноєвропейська, західноєвропейська, латиноамериканська. Історичний розвиток кожного суспільства обумовлений особливостями цивілізації, до якої воно належить. Цивілізаційні фактори репрезентовані специфікою духовно-

культурних цінностей, формами і способами здійснення влади, організації життя суспільства та іншими ознаками, що відіграють вирішальну роль у будь-якій сфері суспільства.

Як складова суспільства, **господарська сфера** покликана забезпечити розв'язання однієї з ключових задач – створення матеріальних благ і послуг для забезпечення невпинно зростаючих потреб окремої людини і суспільства загалом. Ця функція охоплює існування відносно відокремленої структури суспільства – його господарства, що самостійно функціонує як цілісне утворення та підсистема суспільства. Остання також розглядається на засадах системного підходу, має власну структурну будову, кожний складник якої виконує відповідно відтворювальну інтеграційну, цільову та адаптивну функції.

Розвиток господарської системи суспільства здійснюється під впливом еволюції суспільного поділу праці та форм власності на засоби виробництва. Поділ праці дозволяє більш ефективно здійснювати виробництво матеріальних благ і послуг внаслідок спеціалізації виконання окремих виробничих операцій та використання нової техніки та технології, які виникають під тиском змін у процесі поділу праці. Власність на засоби виробництва відбиває характер суспільної залежності людей, особливість впливу суспільства на їхню активність у процесі виробництва. Суспільний поділ праці та історичні форми власності на засоби виробництва характеризують рівень функціональної та соціальної (структурної) диференціації господарської системи суспільства. Тому вони утворюють найміцніші підвалини її історичного розвитку, систему координат, у рамках якої формуються господарські одиниці, що у своїй єдності і взаємодії репрезентують господарську систему суспільства.

Рівень розвитку поділу праці та власності на засоби виробництва обумовлюють не тільки певні історичні типи господарських одиниць (форми господарств), а й роблять їх залежними як одна від одної, так і від суспільства в цілому. Унаслідок цього виникає потреба їхньої взаємодії між собою та суспільством як цілим (державою). Вона здійснюється у формі взаємообміну благами і послугами, що історично мав різний характер (нееквівалентний та еквівалентний), різний спосіб реалізації (реципрокність, редистрибуція тощо) та різні форми (натуральну, товарну, товарно-грошову). Обмін є засобом інтеграції господарств, чисельність і різновиди яких постійно зростають завдяки диференціації господарської сфери суспільства. Взаємодія між окремими господарськими одиницями та державою здійснюється на основі встановлених правил і норм. Сукупність суспільних норм та механізмів їх додержання в господарській сфері утворює суспільне середовище господарської діяльності, яке є важливою складовою господарства суспільства. Його формування здійснює держава, яка реалізує вплив з боку цілісного суспільства на окремі господарські одиниці способом формування економічних інститутів, проведення економічної політики, здійснення економічних реформ.

Господарство суспільства – це сукупність господарських одиниць (історичних форм господарств), що взаємодіють, створюють та обмінюють матеріальні блага та послуги в межах встановленого інституційного

середовища. І лише в єдності всіх складових суспільного господарства можна пізнати природу економічних процесів певної господарської системи.

Господарська система є об'єктом різних економічних наук, кожна з яких має власний погляд на складні та багатоаспектні процеси господарського життя. Історія економіки та економічної думки досліджує генезис господарської сфери суспільств певних світових цивілізацій. У своєму розвитку історико-економічна наука пройшла тернистий шлях від простого збирання та опису історичних фактів до формування власного предмета дослідження, здійснення наукової періодизації історичного розвитку господарства.

1.2. Історичні типи і форми організації господарства та їх еволюція

Можна виділити два періоди процесу, де господарство виступало в **привласнювальній** та **відтворювальній** (виробничій) формах. Перше було притаманно первісному суспільству доцивілізаційної епохи. Неолітична революція привела до появи відтворювального господарства та виникнення рільництва і скотарства як важливих характеристик суспільств первісних цивілізацій (протоцивілізацій).

Формування в період так званого **осьового часу** (VIII–II ст. до н.е.) світових цивілізацій відкриває новий період у розвитку господарської сфери суспільств, яка змінюється під впливом як внутрішніх (економічних), так і зовнішніх (цивілізаційних) чинників. Тому в історичних формах господарств виявляються рівень суспільного поділу праці, розвиток техніки і технологій, наявні природні умови, а також форми власності на ресурси, особливості здійснення влади, економічні інститути. Індивід як центральна постать господарської сфери може виступати як член полісу – господар домогосподарства, кріпак чи феодал, найманий працівник або підприємець.

Аналіз форм господарювання доцільно розпочати з **античних часів**, коли з'явилися відносно незалежний індивід і територіальна община як одна з перших форм організації суспільства індивідів, котрі діють самостійно. Їхня особиста залежність від общини відображена в общинній формі власності на землю та інші природні ресурси, необхідні для господарської діяльності. Наявний рівень розвитку поділу праці спричинив натуральний характер виробництва і спорадичний обмін. Домінування військово-політичних цілей на перше місце висувало загарбницькі способи отримання матеріальних благ і послуг, одним з яких були раби. Основним суб'єктом господарювання став власник домашнього господарства, який особисто, з рабами та членами родини, виробляв необхідні для власного споживання блага. Поділ праці здійснювався згідно з престижністю окремих видів робіт, фізичними можливостями чоловіків та жінок різного віку.

Основними формами господарювання в Афінах та Спарті були латифундії та ергастерії, вілли та сальтуси, військово-рільничі господарства в колоніях – клерухії, господарства колонів на орендованій землі та господарства-пекулії, парцелярні господарства повноправних індивідів тощо. Кожній з цих форм господарювання притаманний свій статус індивідів, що

господарюють, різні обсяги прав власності на ресурси, форми та способи впливу на людей в економічній сфері з боку суспільства.

В їх підґрунті лежить різна форма суспільної залежності індивідів від общини. Таку систему господарювання доцільно класифікувати як общинну, маючи на увазі територіальну, а не кровно споріднену общину. В економічній системі общинного типу взаємодія між домогосподарствами мала характер співіснування, де існували вкрай обмежені та спорадичні економічні зв'язки, а домінуючого значення набували зв'язки з полісом, органами державного управління господарською сферою суспільства.

Перші форми господарських систем виникли внаслідок розпаду кровноспорідненої общини та появи відносно відокремленого самостійного господарювання сімей. У цей період виникли: власність на засоби виробництва, що стала основою незалежного господарювання; перші форми спільнот, що об'єднували самостійних індивідів; держави й органи державної влади як засоби впливу суспільства на індивідів.

Після розпаду Римської імперії, в період раннього середньовіччя, на території Західної Європи існував общинний тип організації суспільства, який найбільш повно представляла німецька община. Господарська система німецької общини мала низку особливостей. На відміну від античної общини, базисом якої було місто-держава – поліс, німецька община формувалась за територіальною ознакою. Тут центральну роль відіграло родинне господарство, що самостійно виробляло необхідні для життя блага. Община існувала як збори власників домогосподарств для розв'язання спільних проблем. За своєю природою община мала корпоративний характер. Основу домогосподарства утворювала алоїдальна форма власності на землю та майно, яка доповнювалась користуванням общинною землею для полювання, пасовищами чи лісом. Особливість власності полягала в повному володінні земельною ділянкою, рухомим і нерухомим майном, що вільно відчужується та передається у спадок. Функціями общини було створення умов функціонування домогосподарств: організація військового захисту, вирішення тяжб, організація робіт у прокладанні доріг, будівництві мостів, меліоративних та культових споруд, військових укріплень тощо. Вона об'єднувала рівних, з однаковими правами, власників домогосподарств, що мали певні обов'язки перед общиною на засадах асоціації.

Натуральний характер виробництва і перехід до трипільної системи обробітку землі виявилися в такій формі домогосподарств, як гуфи, що являли собою “єдність дому, подвір'я, орної землі селянина з правами користування лісом і пасовиськом”, які належали общині. Поряд з ними існували помістя – великі землеволодіння графів, герцогів (сеньйорів), які були надані їм королем. В епоху пізнього феодалізму суттєво змінилась організація суспільств Західної Європи. Відбулися перехід від територіального до централізованого способу здійснення влади, зосередження основних повноважень у руках короля, зміна структури суспільства. Втрата феодалами судових функцій, права мати власну озброєну дружину, права збору податків та виконання інших функцій підірвали їхнє панівне становище. Здійснення владної функції було покладено на

адміністративну систему державних органів управління. Виникла нова форма особистої залежності, де всі члени суспільства стали підданими короля. Умовне землеволодіння, в основі якого лежала всебічна особиста залежність індивідів, поступово почало втрачати свою актуальність і набувати рис приватної власності на землю. Феодали перетворювалися на земельних аристократів.

Дедалі активнішу роль почали відігравати міста, що масово з'являлися на перехресті шляхів сполучення і спершу були місцем поселення торговців. Ключовою функцією міст стало забезпечення обміну предметами першої необхідності. Велика потреба в грошах представників влади сприяла розвитку міст, які одержували від феодалів та короля привілеї і вольності. Міста стали осередком свободи людей, що там мешкали. Принцип асоціації, особиста незалежність індивідів обумовили особливості господарського життя в містах. Виникли добровільні об'єднання різного типу – ганзи, гільдії, цехи, що охоплювали як виробництва, так і сферу обміну. Головна мета таких утворень полягала в об'єднанні заради захисту власних інтересів, одержанні певних привілеїв, здійсненні координації виробництва, цін, збуту тощо. Так почали з'являтися перші форми економічних організацій як принципово нові форми господарств та способи взаємодії між ними.

Проникнення принципів рівності і свободи в господарську сферу суспільства обумовило появу **ринкової економічної системи**, найбільш глибокою основою якої стали утвердження приватної власності на ресурси, еквівалентний обмін у процесі вільної конкуренції, постійно зростаючий поділ праці. Ця система спочатку була представлена локально як ринкове господарство міст, а згодом набула більш широкого масштабу.

Ринкова економічна система, перші паростки якої з'явилися у містах феодального суспільства, розпочала свій шлях становлення і розвитку в Європі завдяки: демократичним революціям, які змінили характер влади і відкрили шлях для утвердження приватної власності; промисловій (індустріальній) революції, яка піднесла на небачену висоту поділ праці й обсяги створення благ і послуг, включила в обмін не тільки готовий продукт, а й ресурси, ринок охопив промисловість; римському праву; реформації церкви і просвітництва. Усе це дало змогу сформулювати нові цілі та цінності суспільства, які впливали на всі боки життя, зокрема на господарську діяльність людей.

1.3. Економічний розвиток, його критерії та детермінанти

Історичні форми господарства – це якісні характеристики господарської сфери суспільства. Іншим її виміром є кількісні параметри, що відображені в поняттях економічного зростання та економічного розвитку і конкретизуються системою економічних показників. Серед них особливе значення мають показники обсягів матеріальних благ та послуг, що створюються в конкретній господарській системі, зростання чисельності населення, показники людського розвитку тощо. Поняття «економічне зростання» являє собою одну з найважливіших характеристик процесу виробництва за будь-яку господарську систему. Це поняття відбиває можливість збільшення обсягу виробництва

матеріальних благ і послуг за певний проміжок часу за умови повної зайнятості. Економічне зростання – це кількісне та якісне зростання суспільного продукту за певний проміжок часу. Аналіз економічного зростання здійснюється за допомогою спеціального інструментарію, до якого відносять, перш за все, збільшення потенційного чи реального валового національного продукту (ВНП). Це зростання можна виміряти двома взаємозв'язаними показниками: зростанням за певний проміжок часу реального ВНП або зростанням ВНП на душу населення. У системі статистичного обліку ці показники подані річними темпами зростання ВНП у процентах. Існують два типи економічного зростання: екстенсивний та інтенсивний. За **екстенсивного типу** обсяги суспільного продукту зростають за рахунок кількісного збільшення факторів виробництва: залучення у виробництво додаткових ресурсів праці, капіталу (у вигляді засобів виробництва) та землі. Технологічна база при цьому залишається незмінною. **Інтенсивний тип** економічного зростання характеризується зростанням масштабів випуску продукції на основі більш ефективних факторів виробництва. Зростання масштабів виробництва, як правило, забезпечується за рахунок використання досконалішої техніки, передових технологій, у тому числі технологій, що забезпечують заощадження ресурсів, підвищення кваліфікації робітників тощо. Ці фактори дозволяють підвищити якість продукції та продуктивність праці, забезпечити ресурсозбереження тощо. За умов науково-технічної революції, що розгорнулась з середини ХХ ст., і сучасної інформаційно-технологічної революції в західних країнах превалює інтенсивний тип економічного зростання. За умов ринкової економіки для забезпечення виробництва товарів та послуг необхідні такі фактори виробництва: праця, капітал, земля (природні ресурси), технологія та інформація. Водночас на економічне зростання впливають такі фактори, як попит та пропозиція.

Економічний розвиток можна розглядати як таке економічне зростання, що супроводжується значними структурними чи організаційними зрушеннями в господарській сфері суспільства. Наслідками економічного зростання можуть бути перехід від натурального господарства до товарного виробництва, зростання частки промисловості та сфери послуг у сукупному обсязі виробництва за рахунок зниження частки сільського господарства.

Економічний розвиток конкретизують такі показники:

- 1) обсяги виробництва валового національного продукту та його похідних на душу населення;
- 2) структура суспільного виробництва – частка промисловості та сільського господарства в народному господарстві; частка, обсяг та темпи розвитку прогресивних галузей промисловості;
- 3) кількісні та якісні показники рівня зайнятості населення;
- 4) використання природних ресурсів – обсяги залучення до господарської діяльності земельних, паливно-енергетичних ресурсів, корисних копалин і т. ін.;

5) рівень організації та ефективності суспільного виробництва, що виявляється у величині продуктивності праці, спеціалізації та концентрації виробництва, якості продукції тощо.

Ще з часів класичної політичної економії для характеристики економічного розвитку використовується трифакторна модель виробництва, яка охоплює такі фактори: землю, працю та капітал. Неокласична школа (А. Маршалл) виділяє також четвертий фактор – підприємництво, тобто зусилля чи таланти щодо організації використання трьох зазначених раніше факторів. В економічному зростанні та економічному розвитку провідну роль відіграють форми економічної, соціальної та політичної організації суспільства, законодавча система, що втілюються в системі економічних інститутів. Люди, технологія та інститути мають безпосередній стосунок до процесу виробництва. Розвиток технології та суспільних інститутів є джерелом найдинамічніших змін в економіці. Разом з такими факторами виробництва, як праця, земля, капітал, вони утворюють сукупність детермінант економічного розвитку.

До найважливіших детермінант економічного розвитку відносять: населення (його чисельність, статтєво-вікову структуру, біологічні характеристики, рівень кваліфікації, участь у суспільному виробництві); ресурси (обсяги та родючість землі, корисні копалини, лісові, водні ресурси, клімат, місце розташування та рельєф); технології (в їх історичному розвитку: технології кам'яного віку, ремісничє, мануфактурне, машинне виробництво, сучасні технології ЕОМ, транспортні технології, засоби зв'язку та інформаційні технології).

1.4. Предмет історії економіки та економічної думки

Спільним об'єктом економічних наук є господарська сфера (підсистема) суспільства. Історико-економічна наука досліджує еволюцію господарської сфери суспільства, основні етапи її становлення і розвитку. Історичні явища і факти господарського життя суспільства виступають об'єктом історико-економічної науки. Відбір та опис історичних явищ і фактів науковими засобами є однією з найскладніших проблем історико-економічних досліджень. Методологічною базою такого відбору є панівна парадигма економічної теорії, яка науково відбиває реально існуючу господарську систему суспільства. На основі системи наукових знань про економічну сферу суспільства здійснюється оцінювання процесу її історичного поступу, встановлюються факти та явища, що мали історичне значення. Історичними явища і факти в господарській сфері суспільства стають лише тоді, коли засвідчують виникнення якісно нових, нетипових (унікальних) рис (характеристик), що з'явилися в її історичному розвитку. Як правило, вони пов'язані з виникненням нових форм господарювання, нових способів виробництва і обміну, нових факторів виробництва та іншим змінами. Завдання історико-економічної науки полягає у виявленні взаємозв'язку між цими факторами та пошук причин їх виникнення. Господарській системі притаманна певна цілісність, її основними характеристиками є:

- 1) відповідний рівень розвитку, поділу праці, техніки і технологій;
- 2) форми власності на засоби виробництва;
- 3) характер влади та особливості впливу держави на економічні процеси;
- 4) особливості суспільних умов протікання цих процесів, наявні ресурси що використовуються у виробництві.

В історії розвитку суспільного господарства ключову роль відіграють історичні форми господарства (господарські одиниці) та способи їх взаємодії між собою і суспільством у цілому. Іншою важливою його складовою є глибина та адекватність пізнання людьми господарських процесів і віддзеркалення їх в економічних поглядах, думках, теоріях.

Історико-економічна наука повинна не тільки аналізувати історичні форми господарств та способи їх взаємодії, а й розглядати економічні думки, вчення та теорії, які з різною глибиною та науковою довершеністю їх теоретично відображали. При цьому в економічних теоріях необхідно виділяти позитивний та нормативний аспекти, на які звернув увагу ще Адам Сміт. **Позитивний підхід** в економічній думці покликаний розкрити реальний зміст явища чи процесу, дати відповідь на питання; «що є?», «як є?», охарактеризувати історичні форми господарювання і стан господарської системи в конкретно-історичний момент її існування. **Нормативний аспект** економічної науки орієнтує нас на пошук відповіді на питання «як має бути?», щоб суспільство якнайповніше реалізувало свої цілі в господарській сфері. Він є основою для обґрунтування рекомендацій стосовно свідомої організації господарського життя суспільства, проведення економічної політики, адекватної наявним потребам.

Таким чином, предмет історико-економічної науки включає до себе історичні форми господарства і способи їх взаємодії та відображення їх в економічній функції.

1.5. Метод історії економіки та економічної думки

Принципи цивілізаційної парадигми та особливості об'єкта і предмета історико-економічної науки обумовлюють **вибір методів** її дослідження.

Складниками сучасного методу історії економіки й економічної думки є: системний підхід; методологічні засади сучасної філософії; загальнонаукові методи; загальноекономічні методологічні положення сучасної економічної теорії; методи економічної історії та їх еволюція; історико-генетичний, історико-типологічний, статистичні методи, метод компаративістики (порівняльний), а також методи соціологічних досліджень.

Для «нової економічної історії» характерним є використання нових методів економічного дослідження, зокрема:

- 1) найширше використання статистичних методів дослідження за допомогою ЕОМ;
- 2) використання економічної теорії для вивчення історії економіки;
- 3) побудова та використання гіпотетичних дедуктивних, у тому числі так званих контрфактичних моделей для пояснення минулого;

4) застосування факторного аналізу, тобто аналізу впливу факторів на виробництво в певні історичні проміжки часу;

5) використання принципу «за інших незмінних обставин».

Методи пізнання та дослідження в історії економічної думки ґрунтуються на їх комплексному та системному використанні. З-поміж основних методів дослідження варто виділити такі:

1) історичний метод, що передбачає: дослідження генези економічної думки; урахування еволюційних та революційних теоретико-концептуальних змін; виявлення історичних джерел та передумов виникнення і розвитку економічних ідей та поглядів; встановлення механізму та факторів соціально-економічної динаміки та її теоретичного відображення в економічній науці;

2) хронологічний підхід – вивчення еволюції економічної думки в історичній послідовності, а також з'ясування наступності та спадкоємності виникнення та наслідування наукових ідей; проблемно-тематичний підхід у поєднанні з попередніми методами передбачає об'єктивне відображення теоретико-методологічної та концептуальної різноманітності наукових традицій світової економічної думки у визначенні структури і логіки навчального курсу;

3) метод зіставлення – порівняльний розгляд змісту, структури і методології, позитивної та нормативної теорій різних наукових напрямів, течій та шкіл; виявлення на цій основі критеріїв їх класифікації та типологізації;

4) міждисциплінарний підхід до пізнання еволюції економічної науки в загальному контексті суспільного розвитку, який полягає в урахуванні впливу досягнень точних, природничих та суспільних дисциплін; також встановлення впливу численних позаекономічних, у тому числі **інституціональних** факторів (соціальних явищ, права, етики, індивідуальної та соціальної психології, культури, етнонаціональної ментальності, традицій та ін.) на розвиток економічної думки та теорії;

5) принцип єдності позитивного та нормативного аспектів економічної науки, що полягає в безпосередній спрямованості теоретичних досліджень на здійснення економічної політики, практичних заходів зі стабілізації економіки та сприяння економічному зростанню;

6) аналітичний метод, що дозволяє дослідити внутрішню сутність явищ та їх теоретичне відображення в наукових підходах різних напрямів та шкіл;

7) каузальний метод – розкриття причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних етапів еволюції економічної думки, теоретичних напрямів та шкіл;

8) функціональний метод – як виявлення та дослідження функціональних економічних залежностей ринкових факторів, їх формалізація та адекватна графічна і математична інтерпретація різними напрямками економічної теорії;

9) неопозитивізм та прагматизм – вивчення економічною теорією суспільних та соціально-економічних процесів такими, якими вони постають у реальній економічній дійсності та господарській практиці;

10) соціальний позитивізм – розгляд економічною наукою соціально-економічних явищ такими, що піддаються реформуванню та вдосконаленню,

визнання ідей спонтанної та керованої суспільної еволюції.

Поряд із зазначеними і традиційними для суспільних наук методами абстракції, аналізу та синтезу, логічним, історичним та іншими методами, центральне місце в них посідають *системний аналіз* та *генезис*. **Системний аналіз** передбачає розгляд кожного об'єкта як цілісного утворення, що має складну внутрішню структурну будову. Між його елементами виникають прямі та зворотні зв'язки. *Ціле* і його властивості більше за суму якостей усіх складових. У функціонуванні системи вирішальне значення має *головний зв'язок*, що визначає напрям її розвитку. Невизначеність причинно-наслідкових залежностей у точках біфуркації обумовлює необхідність розглядати *взаємодію* як основну форму зв'язків у межах системи тощо.

Генезис передбачає поєднання історичного та теоретичного аспектів дослідження фактів господарського життя суспільства. Факти і явища розглядаються в історичному зв'язку за допомогою виділення в них сутнісних сторін і тенденцій та знаходження залежностей між ними, що відображаються в ланцюгу понятійних перетворень, який поєднує ці факти і явища. Генезис – це такий спосіб аналізу, що здійснюється з *позицій цілісності господарства* суспільства та *на засадах певної наукової парадигми*. У ньому органічно поєднуються два боки предмета історико-економічної науки – історизм фактів і їх теоретичне відображення.

1.6. Завдання курсу "Історія економіки та економічної думки"

Завдання курсу історії економіки та економічної думки визначаються двобічністю предмета цієї науки. Можна окремо говорити про завдання історії економіки, історії економічної думки, а також про спільні завдання. Завданнями історії економіки є такі:

- 1) з'ясування того «що, коли і де відбулося?» в господарській сфері;
- 2) узагальнення та аналіз господарського досвіду;
- 3) з'ясування логічних причинно-наслідкових зв'язків економічних процесів і явищ під час певних історичних подій, тобто виявлення їх обумовленості тими чи іншими факторами;
- 4) показ нерозривного зв'язку історії економіки, економічної теорії та історії економічної думки як єдиної історико-економічної науки.

Поряд з цим, історія економічної думки також виконує такі завдання:

- 1) пізнання основних тенденцій та чинників розвитку економічної думки;
- 2) розкриття еволюції світової економічної теорії в єдності домінуючих наукових парадигм;
- 3) висвітлення змісту провідних теоретичних напрямів, течій та наукових шкіл на основі розкриття особливостей їх методологічних принципів та теоретичних основ; установлення їх взаємозалежностей, спадкоємності та розбіжностей;
- 4) пізнання основних напрямів сучасної економічної думки, розуміння їх теоретичних джерел, методологічних особливостей, провідних наукових ідей та тенденцій розвитку;

5) набуття уявлення про структуру наукового інструментарію сучасного теоретико-економічного дослідження, формування у студентів на цій основі ширших аналітичних можливостей.

Історико-економічний аналіз конкретних історичних подій та фактів відіграє вкрай важливу роль у формуванні економічної культури господарських кадрів та розвитку економічного мислення майбутніх спеціалістів-економістів.

Отже, можна констатувати, що основне завдання історії економіки та економічної думки полягає у формуванні економічного мислення, розуміння закономірностей розвитку та функціонування основних господарських форм та їх взаємозв'язку і взаємообумовленості; відповідності чи невідповідності їм економічних теорій, з'ясування причин їх невідповідності, якщо така існувала, та факторів, що обумовлювали необхідність виникнення нових, альтернативних, гетеродоксальних економічних поглядів, думок, теорій та шкіл.

Список рекомендованої літератури

1. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – С. 5–33.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: Дело Лтд, 2004. – 720 с. — Введение (С. 1–8); Гл. 17: Методологический постскрипtum (С. 647–660). - 672 с.
3. Иноземцев В. Л. Очерки истории экономической общественной формации: Науч. издание. – М.: Таурус Альфа: Век, 2014. – С. 69–104.
4. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича : У 2 ч. – 4-те вид., випр. – К.: Знання, 2013. – Ч. 1. – С. 7–32.
5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Кейнс Дж. М. Избр. произведения. – М.: Гемос АРВ, 2009. – Гл. 24. – С. 341.
6. Кульчицький Б. Сучасні економічні системи: Навч. посіб. – Львів: Афіша, 2012. – С. 5–84.
7. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2011. – С. 3–268.
8. Лакатос Имре. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2012. – С. 269–454.
9. Лакатос Имре. История науки и её рациональные реконструкции // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2013. – С. 455–524.
10. Мартыновский С. Экономика от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа. — Одесса: Друк, 2001. – С. 3–15.
11. Негиши Т. История экономической теории: Учебник. – М.: АО «Аспект Пресс», 2012. – 462 с.

12. Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 3–18.
13. Хикс Дж. Теория экономической истории: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева. – М.: НП «Журнал “Вопросы экономики”», 2013. – С. 6–26.
14. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 636 с. – С. 7.
15. Боннер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – С. 328.
16. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего: Пер. с англ. – М.: КоЛибри, 2013. – С. 27.
17. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 8.
18. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. – М.: Аспект-Пресс, 2013. – 556 с.
19. Тойнбі А. Дослідження історії: Пер з англ. – К.: Основи, 2011. – С. 215.
20. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінцицький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2012.– С. 130–197.

Контрольні запитання

1. У чому полягають суттєві відмінності між цивілізаційною та формаційною парадигмами історичного розвитку?
2. Охарактеризуйте два типи цивілізацій, що історично утвердилися.
3. Дайте визначення понять: "господарська сфера суспільства", "господарство суспільства", "господарська система".
4. У чому полягають відмінності між привласнювальною та відтворювальною формами господарства?
5. Чому осьовий час вважається новим періодом у розвитку господарської сфери суспільств?
6. Охарактеризуйте форми господарювання античних часів.
7. У чому полягають відмінності між інтенсивним та екстенсивним типом економічного зростання? Наведіть приклади.
8. Які показники та детермінанти характеризують економічний розвиток?
9. У чому полягає суть трифакторної та чотирьохфакторної моделі виробництва?
10. Що досліджує історико-економічна наука?
11. Що являє собою методологічна база сучасної історико-економічної науки?
12. Охарактеризувати позитивний підхід та нормативний аспект економічної науки.
13. Перерахуйте і охарактеризуйте складники сучасного методу історії економіки та економічної думки.

14. Які нові методи економічного дослідження є характерними для «нової економічної історії» на сучасному етапі її розвитку?
15. Яким чином використовують системний аналіз та генезис в якості методів дослідження?
16. У чому полягають завдання навчальної дисципліни "Історія економіки та економічної думки"?

ТЕМА 2

ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Етапи розвитку історії економічної думки

У розвитку історії економіки або економічної історії як наукової дисципліни можна виділити, на нашу думку, п'ять етапів:

I. *Період становлення* – з XVII, особливо XVIII ст., до середини XIX ст.

II. *Традиційна економічна історія* (історія народного господарства) – з середини XIX ст. до кінця 50-х років XX ст. – як *самостійна наука*.

III. *«Нова економічна історія»* (кліометрія, історична економетрика) – кінець 1950-х – 1960-ті рр. XX ст.

IV. *Вивчення довгострокових тенденцій розвитку економіки та економічного зростання* – як напрям історико-економічних досліджень, паралельний другому та третьому етапам (з кінця XIX ст. до 70-х років XX ст.).

V. *Історична економіка* – з 1970-х років й до сьогодні – як синтез методів «нової економічної історії» та аналізу довгострокових тенденцій економічного розвитку.

В ході розвитку історико-економічної науки досить поширеною практикою був спільний виклад історії господарства з історією економічної думки, про що свідчать, наприклад, праці Дж. Ешлі «Економічна історія Англії у зв'язку з економічною теорією» (СПб., 1897) та В. Ф. Левитського «Історія господарського побуту у зв'язку з історією політичної економії» (Харків, 1907; 1914). Найяскравішими представниками економічної історії, її основоположниками в Англії був Арнольд Тойнбі (1852–1883), у Франції – Фюстель де Купаїж Нума Дені (1830–1889), Марк Блок (1886–1944), Лабрус Ернест Камінь (1895–1972), Фернан Вродель (1902–1985), у Німеччині – Фрідріх Ліст (1789–1846), Карл Бюхер (1847–1930), Макс Вебер (1864–1920) та інші.

Сучасна західна економічна історія, яку можна назвати «історичною економікою», являє собою синтез низки підходів, деякі з яких, зокрема «нова економічна історія», виникли порівняно недавно – у 1960-ті роки; інші праці, наприклад, у галузі економічної динаміки, з'явилися ще на початку XX ст.

Виникнення «нової економічної історії» зазвичай пов'язують з працею американських економістів-істориків А. Конрада та Дж. Мейера «Економіка рабства на довоєнному Півдні», яку було опубліковано в 1958 р. і в якій вони продемонстрували можливості використання сучасних теоретичних економічних моделей для аналізу економіки рабовласницького Півдня США, а також можливості статистичної перевірки достовірності цих моделей.

Найвідомішими представниками цієї школи, поряд з А. Конрадом та Дж. Мейером, є Р. Фогель, С. Енгсрман, Д. Норт. Для «нової економічної історії» характерним є використання нових методів економічного дослідження.

Економічна наука загалом і економічна думка зокрема мають дуже давні традиції спроб виділення різноманітних періодів у розвитку як господарської практики, так і безпосередньо економічної думки. Спираючись на сучасні здобутки історико-економічної науки, ми пропонуємо таку схему періодизації

історії економічних вчень, яка не суперечитиме узвичаєним підходам до цієї проблеми як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Тож у розвитку економічної думки можна виділити такі основні періоди з відповідними напрямками всередині них:

1) *докласична економічна думка*, яка охоплює економічну думку Стародавнього Сходу (Китай, Індія, Вавилон, Єгипет), античності (стародавні Греція та Рим) та середньовіччя. Також сюди входить економічна думка періоду меркантилізму;

2) *класична політична економія* – В. Петті, П. Буагільбер, школа фізіократів на чолі з Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Р. Мальтус, Ж. Б. Сей, Ф. Бастіа, У. Н. Сеніор, Дж. Ст. Мілль;

3) *альтернативні класичній школі напрями економічної думки* або гетеродоксія класичній ортодоксії – історична школа, марксистська економічна теорія та генеза економічних концепцій соціал-демократії;

4) *неокласичний напрям економічної теорії* – виникнення та розвиток маржиналізму: австрійська (К. Менгер, Ф. Візер, О. Бем-Баверк), лозаннська (Л. Вальрас, В. Парето), кембриджська (А. Маршалл) та американська (Дж.Б. Кларк) школи;

5) *основні напрями економічної думки ХХ – початку ХХІ ст.* – виникнення та еволюція інституціонального напрямку і кейнсіанства, еволюція неокласичного напрямку та економічний неолібералізм, економічні теорії неоконсерватизму.

2.2. Підходи та критерії періодизації господарського розвитку суспільства

Проблема періодизації – одна з найважливіших проблем історико-економічної науки. Кожний варіант періодизації носить умовний відносний характер, тому що до основи будь-якого підходу закладаються одна-дві ознаки, за якими класифікується історичний період. Вибір періоду залежить від мети дослідження та регіону, який є об'єктом уваги. Виділяються наступні підходи до такої періодизації:

1) Формацийний (лінійний) підхід – ґрунтується на моделі К. Маркса, в основу підходу покладено принцип економічного детермінізму, тобто, економічні явища і процеси вважають первісними стосовно інших явищ людського життя. Основа моделі – спосіб виробництва як сукупність виробничих відносин та продуктивних сил. Політична, юридична та ідеологічна надбудова – це суспільно-економічна формація.

2) Основний цивілізаційний (нелінійний) підхід – підхід, в якому історія економіки розглядається як сходження від нижчого до вищого рівня її розвитку. В їх основі лежить концепція прогресу. Представники: С.Ю. Десницький, Ф. Ліст, Д. Гільдебранд, К. Поланьї, У. Ростоу, Д. Белл, А. Турен, Е. Тоффлер, В. Іноземцев.

С. Ю. Десницький вирізняв чотири стадії економічного розвитку:

1) первісний, або мисливський (у т. ч. збиральництво);

- 2) скотарство;
- 3) рільництво;
- 4) комерція.

Ф. Ліст виділив п'ять стадій, взявши за критерій періодизації найбільш поширений вид господарської діяльності людей. Перша стадія – стадія дикунства. Господарство в цей період мало привласнювальний характер (мисливство, збиральництво, рибальство). Друга стадія – скотарська (пастуша). Третя стадія – рільницька. Четверта стадія – рільницько-мануфактурна (сільське господарство і ремесло). Організація суспільства – станово-державна. П'ята стадія – рільницько-мануфактурно-комерційна (рільництво, ремесло (промисловість), торгівля). Організація суспільства – станово-державна.

Д. Гільдебранд в основу своєї періодизації як критерій поклав явища обміну і виділив три послідовні стадії:

- 1) натуральне господарство (з початку середньовіччя до середини XIII ст.);
- 2) грошове господарство (до кінця XVIII ст.);
- 3) кредитне господарство, починаючи з XIX ст.

В. О. Левитський запропонував таку періодизацію:

- 1) період замкнутого натурального господарства;
- 2) період міського господарства, який характеризувався зростанням обміну та торгівлі, цеховим ремеслом, а також союзом міст;
- 3) період народного господарства або грошового та капіталістичного господарства. Але в даній періодизації відсутнє визначення суттєвих проривів в економічних змінних, що характеризують ту чи іншу стадію. Вчений спирався лише на окремі прояви в неекономічних інституціях або на зовнішні події, внаслідок чого схеми періодизації не розкривають суто економічні чинники, що викликають перехід з однієї стадії до іншої.

Такий синтез зробив **К. Маркс**, який вперше зумів уніфікувати соціологію та економіку, щоб пояснити іманентну еволюцію економічних процесів. В центрі уваги К. Маркса – відповідність виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. К. Маркс поділяв людську історію на такі п'ять способів виробництва, або суспільних формацій:

- 1) первіснообщинну, або примітивний комунізм;
- 2) рабовласницьку;
- 3) феодальну;
- 4) капіталістичну;
- 5) соціалістичну (комуністичну).

К. Маркс одним із перших запропонував продуману філософію історії, підкріпивши її економічною теорією, а економічний прогрес розглядав як головний рушій суспільного розвитку.

Основний цивілізаційний (нелінійний) підхід реалізовано в теоріях історичного кругообігу, або циклічності історико-економічного розвитку суспільства. Наприклад, Джамбаттіста Віко запроваджує метод порівняльного дослідження історичних та культурних явищ. У культурній традиції кожного з народів він виділяє три типи часу:

- 1) релігійна доба (або божественна);
- 2) героїчна доба (або «поетична»);
- 3) людська доба (або цивільна).

2.3. Цивілізаційний підхід в аналізі стадій господарського розвитку: етапи його розвитку, моделі та представники

З позицій цивілізаційного підходу, історія постає як своєрідна органічна цілісність, котра, своєю чергою, утворюється безліччю великих та малих історичних індивідів: цивілізацій, формацій, історичних культур, етносів, спільнот, осіб. До теорій цивілізацій, або цивілізаційного підходу, належать системи таких мислителів, як М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокін, С. Хантінгтон та інших. Періодизація господарського розвитку суспільств Європейської цивілізації обумовлена особливостями предмету і методу історико-економічної науки і передбачає виділення загальних стадій у розвитку господарств людства, особливостей господарського життя в межах регіональних цивілізацій та його специфіки в суспільствах, що входять до цих цивілізацій. Тобто тільки в єдності трьох історичних вимірів розвитку господарств суспільств:

- 1) за стадіями;
- 2) за цивілізаційними лініями;
- 3) за суспільною дискретністю – можна представити наукову періодизацію господарського розвитку.

У розвитку людського суспільства виокремлюють такі стадії:

- 1) доцивілізаційну;
- 2) формування і розвитку регіональних (локальних) цивілізацій;
- 3) входження людства в епоху світової (глобальної) цивілізації.

У ХХ ст. у суспільних науках була сформована теорія цивілізацій і два основні її напрямки – матеріалістичний та культурно-історичний.

В межах **матеріалістичного напрямку** акцентується увага на вивченні матеріального виробництва, способів господарювання і породжених ними відносин. Згідно з матеріалістичним підходом, цивілізація розглядається як певний ступінь розвитку культури і тим самим протиставляється дикості. Ознаки цивілізації: приватна власність і гроші; розвиток землеробства; торгівля міст; класовий характер суспільства; розвиток держави, релігії та писемності. Цивілізація – це цілісна система, яка створюється із сукупною взаємодією соціальної, економічної, політичної і культурно-психологічної підсистем.

Культурно-історичний напрямок провідне значення відводить духовному фактору.

М. Данилевський відзначає, що прогрес людства полягає не в тому, щоб усім йти в одному напрямку, а в тому, щоб все поле, яке складає поприще історичної діяльності, проходило в різних напрямках. Він відзначає, що за багатовікову історію людської культури тільки деякі періоди характеризуються створенням великих цивілізацій. Це такі цивілізації: 1) єгипетська; 2) китайська; 3) асиро-вавилонно-фінікійська, халдейська або давньоєврейська;

4) індійська; 5) іранська; 6) єврейська; 7) грецька; 8) римська; 9) новосемітична, або арабська; 10) германо-романська або європейська; 11) слов'янська; 12) мексиканська; 13) перуанська, – кожна з яких об'єднується подібністю мови, усвідомленням спільності своєї долі та проходить кілька фаз – від несвідомого періоду через державотворення і розквіт цивілізації до занепаду. Цивілізація – це типи людських спільнот, які викликають певні асоціації в області релігії, архітектури, живопису, звичаїв, нравів, в області культури.

Арнольд Джозеф Тойнбі стверджує, що існує історія окремих своєрідних та замкнених цивілізацій. Кожна з них проходить в своєму розвитку такі стадії:

- 1) виникнення;
- 2) зростання;
- 3) надлом;
- 4) розпад;
- 5) гине і дає місце іншій цивілізації.

Рушійна сила розвитку цивілізацій – творча меншість, яка є носієм життєвого пориву і тягне за собою "інертну більшість". Своєрідність викликів та відповідей на них визначає специфіку кожної цивілізації.

2.4. Привласнювальне та виробничо-відтворювальне господарство: визначення, структура, досягнення та обмеженість

Історія господарства та господарської діяльності людини нерозривно пов'язана з еволюцією первісного суспільства. Період його розвитку є найтривалішим в історії людства – від появи першої людини (близько 2,5 млн. років тому) – до виникнення перших протодержавних утворень, які в Азії та Африці утворилися на межі IV та III тис. до н. е., в Америці – у I тис. н. е.

Матеріальна структура первісного суспільства поділяється на наступні періоди:

1) Кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт). Палеоліт – давній кам'яний вік (3 млн. – 10 тис. рр. до н. е.). Основні заняття – збиральництво, загінне полювання, риболовля. Найбільш визначальні події:

- 1) еволюція знарядь праці від палок і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів, складних знарядь із вкладниками;
- 2) поширення використання кістки і рогу;
- 3) людина навчилася здобувати і підтримувати вогонь;
- 4) з'явилися тривалі житла.

В добу мезоліту: основні заняття – збиральництво, полювання, риболовля з вудкою; найбільш визначальні події доби мезоліту: винайдено лук і стріли; перші спроби приручення диких тварин; поява першого транспорту (водний – колоди, плоти, човни із стовбурів дерев); знаряддя полювання – мікроліти. **Доба неоліту** характеризується утвердженням відтворювального господарства ("неолітичною революцією").

2) Бронзовий вік (3–2 тис. рр. до н. е.). Основні риси: панування господарства відтворення; швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства; відмежування скотарських племен (перший великий суспільний

поділ праці); високий рівень суспільного ремесла (гончарне та бронзоліварне); постійний та регіональний характер обміну (мідь, золото, сіль, фаянс).

3) Ранній залізний вік (2–1 тис. рр. до н. е.). Основні події: зросла продуктивність сільського господарства; тваринництво стає придомним, виникає стійлове утримання худоби; суспільне ремесло відокремлюється від сільськогосподарського і стає самостійним видом господарської діяльності (залізоробне й керамічне ремесло).

Перша стадія розвитку первісного суспільства характеризується пануванням привласнювального господарства, яке включало мисливсько-збиральницьку та, певною мірою, рибальську діяльність первісних людей. Лише природне середовище було джерелом задоволення матеріальних потреб людини (їжа, житло, одяг). Зовнішні (природні), не створені людиною засоби матеріального існування були основою привласнювального господарства. Привласнювальний характер первісного господарства передбачав досить рухливий, мобільний спосіб господарського життя. Невеликі спільноти людей ранньопервісного суспільства, яких об'єднували переважно кровно-спорідні відносини, вели кочовий спосіб життя. Маршрути їх переміщень були детерміновані природно-кліматичними умовами – змінами клімату, холодними й теплими періодами, переміщеннями тварин, визріванням рослинної їжі, нерестом риби. Населення первісного суспільства поступово зростало. У процесі розширення господарського простору в мисливсько-збиральницьких общинах виникають нові форми господарського опанування природного середовища. Серед них велике значення мало зародження осілого способу господарського життя. На відміну від кочового способу ведення господарства, осіле характеризується поглибленням спеціалізації мисливства, рибальства та збиральництва, а також виникненням виробничої господарської діяльності ранніх землеробів і скотарів. Відбувається переорієнтація від споживання благ (господарського привласнення) до їх власного виробництва (господарського або виробничого відтворення). Причини такого переходу: нестабільність привласнювального господарства; можливість людини первісного суспільства нагромаджувати і вдосконалювати господарство; досвід, вміння створювати та використовувати певні знаряддя праці та елементи організації господарства, а тому – поява землеробства і приручення тварин. Від використання дарів природи люди поступово переходять до самостійного їх вирощування, яке разом із вдосконаленням техніки обробки каменя створює матеріальні основи переходу від привласнювального до виробничого господарства. Основні риси переходу до виробничого господарства: перехід від кочового до осілого господарства; перехід від мисливства до тваринництва; перехід від збиральництва до землеробства.

Англійський вчений **Г. Чайлд** називав «неолітичну революцію» аграрним переворотом. **Ю. В. Павленко** звернув увагу на три передумови накопичення у період "неолітичної революції". По-перше, наявність у природному середовищі таких видів рослин, які за своїми біологічними властивостями придатні до штучної селекції. По-друге, накопичення на базі багатотисячолітньої практики спеціалізованого збиральництва необхідного досвіду та уявлень про вегетативні

властивості рослин та винайдення досконалих знарядь праці, пов'язаних саме зі збиранням диких рослин. По-третє, перехід до осілого способу існування поблизу водних джерел завдяки інтенсифікації використання харчових ресурсів водоймищ, передусім через розвиток рибальства.

2.5. Вплив "неолітичної революції" на господарський розвиток первісного суспільства

Стадія розвитку людства періоду неоліту, за якої відбувається перехід від привласнювального до виробничого господарства, називається „ неолітичною революцією ”. Неолітична революція та перехід до регулярного виробництва матеріальних благ сприяли перевищенню мінімально-необхідного рівня споживання і зростанню надлишкового продукту. Наявність надлишкового продукту, регулярність його отримання – поряд із формуванням осіло-землеробських поселень (стародавніх сіл) – були поштовхом до змін в організаційно-господарських відносинах первісного суспільства. Важливим організаційним елементом первісних форм господарства була їх родинна складова.

Рід являв собою групу родичів, об'єднаних спільним походженням, мовою, ритуалами по материнській або батьківській лінії і усвідомленим визнанням себе нащадками єдиного предка. У процесі переходу до осілости і виробничого господарства в системі общинно-родових відносин відбувається зростання ролі парної сім'ї та сімейно-кланових груп, які перетворюються в первісні осередки осіло-землеробських громад. У цілісній системі общинно-родового господарства відбувається відносно відокремлення та самостійне функціонування сімейного господарства, що формується в системі відносин первісного суспільства.

Сім'я – це група людей, що проживає на спільній території, веде спільне господарство і перебуває в родинних відносинах або шлюбі. Під впливом функціонального поділу господарської діяльності і відносин власності спільного ведення господарства в системі сімейних відносин формується така господарська спільнота, як **домогосподарство**, яке було основною ланкою первісного суспільства. У первісному суспільстві домогосподарство представляло собою групу індивідів, ядром якої була сім'я, але до якої крім класичних представників сім'ї входили й інші особи, які не були родичами. Господарська функція первісного домогосподарства полягала у спільному виробництві, розподілі і споживанні їжі та інших засобів існування.

Узагальнюючи уявлення про організаційні форми господарства після неолітичної революції, можна стверджувати, що вони формувалися під впливом як родових, так і домогосподарських чинників. Рід забезпечував найважливіші економічні, соціальні та ідеологічні функції (захист і розподіл землі, трудову і матеріальну взаємодопомогу, шлюбні норми поведінки та релігійне життя), а сім'я була ядром домогосподарства і забезпечувала відтворення членів роду, їх виховання та навчання. Усі члени домогосподарства разом, спільно володіли землею, тваринами та іншими засобами виробництва, спільно вели

господарство і споживали вироблене. Важливим елементом функціонування домогосподарства був принцип компенсаційного обміну (або реципрокного взаємообміну), який зводився до того, що кожний член домогосподарства вносив у спільний доробок скільки міг і отримував з нього скільки йому визначалося. Функціонування реципрокності створює засади соціальної та майнової нерівності в господарстві на рівні роду і домогосподарства. Платою за вмілі та вправні дії індивіда, який діє продуктивніше за інших членів домогосподарства, стає поступове соціальне визнання його лідерства як особи, що здатна передбачати хід подій і вживати необхідних заходів у господарському житті, а також усвідомлення членами домогосподарства свого залежного та підпорядкованого становища.

Лідер, голова сімейної групи чи домогосподарства, не був власником чи хазяїном вироблених матеріальних благ, які вважаються колективними, але завдяки своїй соціальній ролі – старшого і компетентного керівника господарської діяльності – він отримує право розпоряджатися ними. Так виникає якісно новий принцип господарських відносин – принцип **редистрибуції**. Відносини редистрибуції виникають тоді, коли блага общини та надлишковий продукт, вироблені колективно, перерозподіляються з общинного центру, який уособлює голова громади. Крім функції перерозподілу владний центр виконує такі функції, як: функція верховного редистрибутора, політичного адміністратора, організатора громадських робіт, взаємовідносин з сусідами, включаючи міжобщинний обмін, ритуальні акції і т. ін. На общинно-родовому рівні система редистрибуції поступово стає основним регулятором потоків речей, харчів і послуг між громадами за зосередження певних надлишків у вождя громади. Останнє робить цей процес неконтрольованим з боку членів общини, і їм залишається лише вірити в те, що плоди їхньої праці реалізуються на суспільні потреби. Зі створенням такої системи починається формування підвалин експлуататорських відносин, несправедливого, нерівноправного взаємообміну.

У період пізньої первісності (межа V–IV тисячоліть до н. е.) відбувається перетворення родових общин у **первісні сусідські общини**, на основі яких виникає і поступово формується, племінний (надобщинний і надродовий) рівень самоорганізації первісного суспільства. З виникненням племен створюються умови для подальшого поглиблення розподілу праці відповідно до природних та інших умов мешкання окремих громад. Редистрибуція як централізований обмін благами стимулює процес територіально-виробничої спеціалізації, зокрема, зародження та розширення ремісничої діяльності, особливо спеціалізованого гончарства, розробки мінеральних покладів, деревини тощо. Підсумком господарської еволюції – від «неолітичної революції» до появи перших цивілізацій – було утворення такої системи, яка ґрунтувалася на: нормах генеалогічного (родового) споріднення з елементами соціальної та майнової нерівності, розподілі праці, принципах реципрокного та редистрибуційного обміну, надобщинних формах управління, сакралізації та спадковості влади.

2.6. Еволюція держави в давньому Єгипті та її відображення в пам'ятках економічної думки

За археологічними свідченнями, найдавніші поселення землеробів та скотарів у долині р. Ніл виникають на межі V та IV тис. до н. е. Природно-кліматичні умови місцевості були особливо придатні для сільськогосподарського виробництва. Жаркий клімат у поєднанні з долинами родючих ґрунтів дозволяв отримувати з землі значний додатковий продукт навіть з урахуванням низького рівня техніки землеробства. Основою виробництва додаткового продукту була висока продуктивність землеробства завдяки родючості долинних земель, але господарське використання земель було можливим лише за умови створення зрошувальної системи (будівництва мережі каналів, дамб, гребель). Споруджувати й експлуатувати таку систему було не під силу окремії сім'ї чи громаді. Для цього були потрібні об'єднання зусиль усього населення річкової долини і злагоджені дії усіх номів (общин) для того, щоб підтримувати систему в порядку та постійно розширювати. З найдавніших часів спочатку номи, а потім державна влада виконували цю об'єднанчу функцію. Держава об'єднувала господарські дії сільських спільнот для будівництва зрошувальних систем, і це перетворювало вже сформовану общинну трудову повинність індивідів спільно здійснювати господарську діяльність у державну трудову повинність. Саме через суспільні роботи східні владики підпорядковували собі вільних сільських землеробів, які фактично переставали бути вільними. Отже, можна стверджувати, що до III тисячоліття до н. е. в Єгипті було сформовано господарську модель тотальної підпорядкованості населення і його залучення до системи державного господарства. Тут руйнується община з її традиціями колективного землекористування і встановлюється панівна роль державного господарства з ознаками адміністративно-командної системи. Це і засвідчують найдавніші пам'ятки економічної думки. Так, у «Повчанні гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (XXII ст. до н. е.), написаному в формі поради батька синові, підкреслюється важливість і корисність централізованої влади та контролю за виробництвом і розподілом. А для цього правитель повинен був дбати про матеріальне заохочення чиновників та жерців. Згуртованість підданих, підпорядковане функціонування системи управління розглядається як запорука стійкого владарювання. Про наслідки руйнації централізованої системи управління, що порушує сувору регламентацію господарського життя, та необхідність відродження деспотично-бюрократичного механізму регулювання господарства і повернення до системи трудових повинностей для будівництва пірамід та іригаційних систем, йдеться в таких документах, як «Промова Іпусера» (XVIII ст. до н. е.) і «Пророцтво Нефертіті» (XV ст. до н. е.).

Адміністративно-господарські документи Стародавнього Єгипту (переписи населення, земельні кадастри, документи господарської звітності, юридичні акти) відображають особливості організації господарської діяльності різних верств населення. Вони засвідчують, що все населення було розбите на вікові групи (діти, юнаки, зрілі чоловіки, старі люди) та соціальні розряди

(зокрема, це воїни, жерці, царські землероби та майстри). Розподіл та перерозподіл ресурсів за професіями, розрядами, віковими категоріями був прерогативою представників державної влади. У господарському житті давнього єгипетського суспільства провідна роль належала натуральному господарству. Проте, в цей період почали зароджуватися і перші ознаки торговельно-обмінних відносин. З'являються такі суб'єкти товарно-грошових відносин, як торгівці та лихварі, люди пов'язані з ринком (неджес). Мірою вартості виступає зерно (функції грошей – загального еквівалента ще не було).

Про особливості сфери обігу певне уявлення дають древньоєгипетські юридичні акти, за допомогою яких здійснювалося оформлення торговельно-лихварських операцій: купівля-продаж землі, худоби, рабів, боргові зобов'язання. На межі I тисячоліття до н. е. в Давньому Єгипті посилюються тенденції децентралізації господарської системи. Земельні ділянки, які держава виділяла чиновникам в умовне користування, переходили в їхню особисту власність. Соціально-економічними наслідками формування особистої власності чиновників були: процес ожебрачення землеробів і збагачення власників землі, зростання лихварської залежності, послаблення централізації, зменшення розмірів державної скарбниці. У I тис до н. е. Стародавній Єгипет перетворюється в залежну країну, яка постачає зерно та поповнює скарбниці провідних країн Західної Азії.

2.7. Господарський розвиток та економічна думка Месопотамії. Закони Хаммурапі

Месопотамія – територія, що розташовувалась між двома річками – Тигром і Євфратом, тому часто ця назва перекладається як Межиріччя. Зародженню господарської діяльності на цій території сприяла низка факторів, серед яких:

- 1) надзвичайна родючість ґрунтів, особливо придатна для розвитку землеробства;
- 2) географічне розташування (центр Близького Сходу), що забезпечувало провідну роль у розвитку міжнародної торгівлі;
- 3) природні ресурси (глина, поклади олова, заліза), що сприяло розвитку різних ремесел.

На території Месопотамії з VII по IV тисячоліття до н.е. відбувався процес розкладання первісного суспільства та виникнення суспільств ранніх цивілізацій. На початку III тисячоліття до н.е. утворюються перші невеликі держави в історичній місцевості Шумер (держава Давній Шумер).

Економічною основою цієї першої цивілізації було високопродуктивне сільське господарство, рівень продуктивності якого визначався природною родючістю ґрунтів і технологією іригаційного землеробства. Ця технологія вимагала організаційних зусиль зі зрошення землі (спорудження гребель, системи сполучених каналів, колодязів та ін.), а це, в свою чергу, потребувало численної і дисциплінованої робочої сили, кваліфікованого управління та нагляду. У ролі керівників, ініціаторів і координаторів колективних дій

виступали жерці та воїни. Цивілізація шумерів була цивілізацією міст. З одного боку, різниця між шумерським містом і селом була невелика, оскільки значну частину його населення становили селяни. Але технології, пов'язані з поданням води, від яких залежало існування людей, вимагали організованих зусиль міського населення. Замість обробітку невеликих ділянок силами однієї сільської родини, як напевно робили жителі сіл епохи неоліту, шумери переділили зрошувані землі на великі лани, що належали богам та якими від його імені розпоряджалися жерці. Місто створювалося на базі однієї або кількох таких храмових громад. Населення шумерських міст, яке займалося землеробством, об'єднувалося в робочі бригади в кількості, а може, і в кілька тисяч осіб. Користуючись найпростішими ручними знаряддями, ці бригади споруджували та обслуговували великомасштабні іригаційні системи, необхідні для використання можливостей річки в повному обсязі. Глиняні таблички з одного давньошумерського міста оповідають про те, що землю і врожай у цьому місті було поділено на три категорії:

- 1) лани, які належали богам та оброблялися від його імені;
- 2) лани, що орендувалися окремими жителями на рік;
- 3) лани, віддані жителям безкоштовно в постійне користування.

Наприкінці III тисячоліття до н.е., внаслідок завоювання міст давнього Шумеру, утворюється стійке централізоване державне утворення — Шумеро-Аккадське царство зі столицею у Вавилоні.

В історичному розвитку цивілізації в Месопотамії найвищою межею є Вавилонське царство під час правління царя Хаммурапі (приблизно 1700 р. до н. е.). Закони Хаммурапі свідчать про розвинутість економічних відносин та відповідне економічне мислення, в системі якого відображено широкий спектр процесів і явищ господарського життя. Численні закони свідчать про розвиток товарно-грошових відносин, тенденцій зародження ринкового господарства та намагання влади їх обмежити. Вільні громадяни мали повне право розпорядження своїм майном, зокрема, землею. Але був заборонений продаж службових наділів. Обмежувалося лихварство та боргове рабство. Закони Хаммурапі суворо регламентували норму процента в грошовій (20%) та натуральній (33%) формах, а також передбачали відстрочку виплати боргу в разі неврожаю на 1 рік без сплати додаткових відсотків. За несвоєчасну сплату боргів ні царські воїни, ні інші громадяни не мали права бути позбавлені своїх земельних наділів. Оренда землі, як правило, була короткостроковою (один-два роки) і відносини оренди оформлялися договором, у якому вказувався термін, об'єкт, розмір і час сплати. Орендарі сплачували 30–50% врожаю за землю, за сад – 2/3 врожаю тощо. Закони Хаммурапі передбачали встановлення норми грошової винагороди найманим робітникам, форми і строки найму (10–20 років). Тож можемо зробити узагальнення про те, що закони Хаммурапі визнавали існування товарно-грошових відносин та інституту приватної власності, проте, були спрямовані на гальмування їх розвитку і зростання ролі держави, формування традиційних підвалин східного суспільства та його соціальної стабільності.

2.8. Особливості господарського розвитку Давньої Індії та його відображення в пам'ятках економічної думки

Економічна думка Стародавньої Індії, як правило, була оповита релігійною оболонкою. Економічні проблеми окремо не досліджувалися, а розглядалися в давньоіндійській літературі лише у зв'язку зі спробами вирішення соціальних та політичних завдань. В основі староіндійських уявлень про суспільство лежала концепція станової (варнової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н. е. є переважно релігійні буддійські та брахманістські (індуїстські) трактати. Вони дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять цікавий матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності, майна.

Буддійське вчення проповідує відмову від власності як необхідну умову досягнення кінцевого спасіння – нирвани. І хоча воно не заперечує господарської діяльності мирян, подаянням яких мають жити буддійські монахи, але спеціальної уваги їй не приділяє. Рабство розглядається як перешкода до досягнення нирвани, а боргова кабала визнається за страшне лихо. Тому сповідується необхідність всіляко уникати заборгованості та своєчасно сплачувати борги.

Велика кількість брахманістських творів ґрунтуються на концепції трьох цілей життя людини – релігійного обов'язку, матеріальної вигоди та чуттєвої любові. Кожній з цих цілей присвячено відповідну літературу. Найвідомішими книжками про обов'язок (дхарму) є «Закони Ману», про вигоду (артху) – «Артхашастра».

У «Законах Ману» економіка розглядалася як сфера діяльності варни вайшья. Вона об'єднувала тваринництво, землеробство, торгівлю та лихварство. Багатство давало право на особливу пошану тільки в середовищі самих вайшья. Ремесло як різновид обслуговуючої праці було долею варни шудра. Такою самою вважалася й праця орендарів-половинщиків, найманих працівників у сільському господарстві. Суспільним ідеалом був економічно незалежний господар. Можна сказати, що господарська самостійність розглядалася як одна з головних умов свободи та повноправності людини. Хоч «Закони Ману» ставлять на перше місце релігійний обов'язок (дхарму), але істинним щастям вважають досягнення всіх трьох цілей життя людини. Отож, користь, матеріальна вигода та добробут санкціонуються брахманізмом.

«Артхашастру» (між IV та III ст. до н. е.) присвячено користі, матеріальній вигоді – артхі. Це трактат про мистецтво політики та управління державою. «Артхашастра» – це зведення правил, адресованих царям та правителям, якими вони мають керуватися у своїй державницькій діяльності. За повнотою та різноманітністю змісту цей твір належить до найбільш глибоких староіндійських джерел. У ньому подано ґрунтовні відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику індійської держави.

«Артхашастра» показує величезну роль держави в господарському житті країни. У трактаті мовиться, в основному, про державні справи та царське господарство. Головною метою економічної політики держави є поповнення скарбниці. Відповідно до цього, в «Артхашастрі» викладається вчення про управління та державні доходи.

Основними джерелами доходів староіндійської держави були прибутки від державних (царевих) підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувалися з населення. В «Артхашастрі» податки розглядаються як утримання, належне цареві у винагороду за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів.

«Артхашастра» торкається також питань торгівлі як одного зі способів збагачення державної скарбниці. Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та отримуваним прибутком. Ринкові наглядачі могли встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у скарбницю. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася – для місцевих товарів у розмірі 5% встановленої ціни, а для іноземних товарів – 10%.

Отже, у давньоіндійській літературі вже наявні відомості про економічний лад держави, а також відображено практичні знання в галузі ведення господарства, подано рекомендації щодо управління ним, зокрема, щодо організації оподаткування та з інших питань економічної політики.

2.9. Особливості господарського розвитку та економічної думки Давнього Китаю

Китайська цивілізація виникає в зоні так званого пшеничного поясу, в долині річки Хуанхе, а процес колонізації прямував на південь. Розвивається поливне землеробство, що стає панівним завдяки будівництву великих зрошувальних систем. Технологія поливного землеробства, як і вирощування рису, консервативна, зрошувальні системи будуються на тривалий період, що нараховує століття, а інколи й тисячоліття. Вони потребують постійного нагляду та ремонту, які не може здійснювати сільська община. Тож необхідне втручання потужного інституту — держави (монарха, деспота, магараджі) з глибокою централізацією управління, що зумовлює форму землекористування і землеволодіння. Клімат — один із факторів, що визначає розвиток цивілізації. Кульмінація похолодання залізного віку припала на 900–250 рр. до н. е. Зародження китайської цивілізації відбулося наприкінці епохи за найсприятливіших умов. Тут відбувалося вирубування лісів, що призвело до руйнування ґрунтового багатства. Постала загроза екологічної кризи. Тому колонізація півдня, перехід до поливного рільництва та лісового господарства були життєвою необхідністю. У цьому – подвиг китайського народу, що знайшов вихід з екологічної кризи, від якої загинуло багато цивілізацій. Потрібно було втручання держави. Крім того, на соціальному становищі народу позначилося зростання тиску демографічного фактора і клімату на життєвий простір. У давньому Китаї поважають науку, знання, мудрість. Населення

поділяється на верстви: чиновники і народ. Останній, своєю чергою – на вчених, рільників, ремісників і торгівців. Платню як громадські, так і військові чиновники отримують зерном. Тут достатньо розвинені торгівля, міське ремесло, але, як і в Римі, ринково-грошові відносини в аграрній галузі замирають. Панує державне регулювання зерна. Земля – власність держави в особі імператора. Землероб має наділ і сплачує земельний податок зерном. Консерватизм технології, консерватизм системи управління, консерватизм світогляду загальмували розвиток китайської цивілізації, яка мала суттєві досягнення на ранньому етапі. Для створення сприятливих умов стабільності господарського устрою потрібні закони й релігія, сформовані звичаями. Економічна думка Стародавнього Китаю виникла та розвивалася в рамках тогочасних філософських та політичних вчень, основними напрямками яких були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм, котрі сформувалися у IV–III ст. до н. е.

Конфуціанство на перший план висувало ідеї соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні владі, що асоціювалася зі старшинством та мудрістю. Конфуціанство прагнуло міцного, незмінного соціального порядку. Щоб уникнути соціальних конфліктів, конфуціанці закликали правителів не відривати селян від сільськогосподарських робіт, дбати про поліпшення народного добробуту, зменшувати податки та ін.

На відміну від конфуціанців, котрі розглядали здебільшого морально-етичні питання, представники легізму велику увагу приділяли питанням організації державного управління, яке, на їхню думку, мало ґрунтуватися не на традиціях і ритуалах, а на досконалому законодавстві.

До критиків конфуціанства належить Мо Ді (Мо-цзи) (479–400 рр. до н. е.) – засновник школи моїстів. Він та його прихильники виходили з принципу природної рівності всіх людей, виступали проти станового поділу суспільства, засуджували рабство, розкіш і паразитизм панівних станів, гноблення ними землеробів і ремісників. Вони вважали фізичну працю джерелом багатства й закликали всіх старанно працювати, щоб досягти щастя та добробуту.

Економічну думку Стародавнього Китаю яскраво відображено також у трактаті невідомих авторів «Гуань-ци» (IV ст. до н. е.). Автори трактату приділяють значну увагу економічній політиці держави, висловлюються за постійний вплив держави на господарське життя, щоб «державна була багатою, а народ задоволеним». Великого значення автори трактату надавали товарно-грошовим відносинам з погляду їх використання державою для регулювання економіки. Зокрема, вони вважали важливим регулювання державою цін на хліб, створення державних зернових фондів, надання пільгових кредитів землеробам, заміну прямих податків на залізо та сіль непрямыми, застосування для стабілізації господарства нормованої емісії грошових знаків тощо.

Список рекомендованої літератури

1. Алексеев В. П. История первобытного общества. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2014. – 351 с.
2. Васильев Л. С. История Востока: Учебник по специальности «История»: в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Эксмо, 2013. – Т. 1. – 559 с.
3. Залізник Л. Л. Первісна історія України: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2013. – 263 с.
4. Зибер Н. И. Избранные экономические произведения: в 2 т. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 2. – 694 с.
5. Злупко С. М. Економічна історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2012. – 367 с.
6. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2011. – 431 с.
7. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К.: Феникс, 2013. – 760 с.
8. Трофимова Р. П. Культурно-экономический словарь. – М.: Академический проект, 2014. – 960 с.
9. Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры: Перевод с английского. – М.: Альпина, 2011. – 1064 с.

Контрольні запитання

1. Які етапи у розвитку історії економіки та в історії економічної думки виділяють вчені?
2. Які підходи та критерії періодизації господарського розвитку суспільства вам відомі?
3. Які стадії у розвитку людського суспільства виокремлює цивілізаційний підхід?
4. В чому полягають відмінності між матеріалістичним та культурно-історичним напрямком?
5. Які періоди розвитку матеріальної культури первісного суспільства вам відомі?
6. Сутність і наслідки неолітичної революції.
7. Еволюція держави в давньому Єгипті та її відображення в пам'ятках економічної думки.
8. Господарський розвиток та економічна думка Месопотамії. Закони Хаммурапі.
9. Особливості господарського розвитку Давньої Індії та його відображення в пам'ятках економічної думки.
10. Особливості господарського розвитку та економічної думки Давнього Китаю.

ТЕМА 3

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРВІСНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, СХІДНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

3.1. Трипільська культура та її значення

Як свідчать археологічні дані, на території сучасної України були виявлені пам'ятки буття найдавніших людей, що з'явилися в Європі близько 1 млн. років тому. Ці залишки виявлено на Закарпатті, Наддніпрянщині, Житомирщині та в Криму. Світове значення має відкриття видатної пам'ятки духовного життя прадавнього населення України – Кам'яної Могили, завдяки якій ми маємо змогу з'ясувати чимало питань життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття та духовності первинних спільнот людей, починаючи ще від палеоліту й аж до епохи бронзи. На українських землях знайшли відображення фактично всі археологічні періоди. У добу палеоліту основу діяльності наших давніх земляків становить мисливство, поряд з яким існували збиральництво та рибальство. За ознаками видів діяльності господарство мало привласнювальний характер. Пам'ятки палеоліту були знайдені у так званих стоянках – «стійбищах», що свідчило вже про тривалий час перебування в них людей, які вміли виготовляти кам'яні знаряддя праці. Формою соціальної та господарської організації виступала переважно родова громада. У період неоліту виникає принципово нова форма діяльності – відтворювальна, передусім, землеробство та скотарство. Люди переходять до осілих форм життя. Основою людських спільнот виступає вже не лише родова община (кровна спільність), а й сусідська (територіальна спільність). На сьогодні в межах України виявлено близько 700 поселень та окремих місцезнаходжень неолітичної епохи. Визначено досить строкатий етнокультурний склад населення цієї доби – строкатий як за рівнем культурно-економічного розвитку окремих племен, так й за їхнім походженням. Особливе місце в господарській еволюції українських земель посідає Трипільська культура (V–III тисячоліття до н. е.). Першим дослідником цієї культури був чеський археолог В. Хвойка, життя і наукова діяльність якого була пов'язана з Києвом. На початку XX ст. в селі Трипільлі на Київщині він проводить розкопки і виявляє пам'ятки стародавньої культури, що отримала назву «трипільська». Трипільське суспільство було суспільством землеробів і досягло високого рівня розвитку та стояло на порозі цивілізації. Археологічні розкопки трипільських поселень (Майданецьке, Тальянки, Доброводи та ін.) засвідчують, що чисельність населення в них налічувала від 3 до 10 тис. осіб. Ці поселення розташовувалися на площі 20–400 га, тому їх по праву можна вважати протомістами. Однак, досягти рівня цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади економіки та природні негаразди, що спіткали суспільство наприкінці IV тисячоліття до н. е. Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а згодом виснаження трипільцями усіх придатних для господарської системи чорноземів Правобережної України. Ці події, що сталися близько 5 тис. років тому, знаменували занепад і

зникнення трипільської культури. Її значення для стародавньої історії України в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворювального господарства на українських землях у IV тисячолітті до н. е. Подальше поширення відтворювального господарства в степовій та лісовій зонах вимагають піднесення ролі скотарства.

3.2. Осьовий час та його роль у формуванні Західної та Східної цивілізацій

Формування двох сучасних цивілізацій пов'язують з так званим «осьовим часом», який, на думку К. Ясперса, припадає десь на проміжок між 800 та 200 рр. до н. е. Як він зазначає, саме в цей період відбувається найрізкіший поворот в історії. З'являється людина такого типу, що зберігається донині. Саме в цей час, стверджує К. Ясперс, відбувається чимало незвичайного: на Сході і Заході зароджується філософія, виникають нові релігії та їх пророки, а людина усвідомлює своє буття і саму себе. Власне, осьовий час розглядається як перехідний період цивілізаційного процесу. Ці зрушення супроводжувалися певними, досить глобальними змінами в господарській та техніко-технологічній сферах, які найчастіше пов'язують з переходом до так званого залізного віку, поширенням досконаліших знарядь праці та модернізації виробничих процесів. Зазнає змін та певних трансформацій і соціальна структура суспільства, в якій поряд з традиційною державною владою, власністю та системою розподілу виникають відносини власності індивідуальної, як правило, у вигляді рухомості. У соціально-економічному плані осьовий час пов'язаний з появою недержавних владних структур, а в суспільному – з визначенням самоцінності людини. Як стверджує К. Ясперс, завершення осьового часу тісно пов'язане зі створенням світових імперій та світових релігій. Усі ці зміни відбуваються одночасно в трьох точках первісних цивілізацій – Китаї, Індії та у Середземномор'ї (Заході), незалежно одна від одної. Осьовий час означав руйнування великих стародавніх культур, призводив їх до загибелі. Отже, осьовий час поклав початок двом основним сучасним цивілізаціям – Східній та Західній, кожна з яких увібрала певні риси попередньої історії вищеназваних регіонів великих стародавніх культур. Слід зауважити, що зміни на Сході були значно меншими, ніж на Заході. Проте, до осьового часу ці регіони прийшли з уже досконало сформованими суспільними інститутами – державою, владою, власністю. Поява їх була тісно пов'язана з тими змінами форм господарської діяльності, що відбувалися в різних варіаціях у різних регіонах світу. Таким чином, осьовий час – це був період трансформації всієї життєдіяльності людства у межах провідних цивілізацій. Він характеризувався принциповими змінами в соціально-економічній, політичній, етнічній та техніко-технологічній сферах.

3.3. Загальна характеристика Східної та Західної цивілізацій в осьовий час

Соціальна структура східного суспільства була стратифікованою. Основним виробником (і найбільшою верствою-стратою) були землероби, переважно вільні землероби-общинники. Усі члени суспільства фактично перебували в цілковитому підпорядкуванні цареві, який мобілізував і роздавав споживчі та продуктивні блага, ресурси та привілеї. Він, будучи одночасно і верховним суддею, і верховним жерцем, не лише роздавав блага, а й забирав їх, а часом і саме життя. Єдиним власником основних засобів виробництва – землі й води, – була держава та її уособлення – східний деспот-цар. Усі землероби та землевласники вважалися лише користувачами землі. Найвищим і єдиним власником залишався верховний правитель (цар). І громадська земля, і земля окремої родини, і княжий уділ – усі ці земельні володіння належали окремим особам. Як результат – у східних деспотіях сформувалася станово-кастова система, тобто соціальні страти формувалися залежно від господарських або державних функцій їх членів.

Особливості східної економіки породжували й своєрідну форму фінансово-економічних взаємин між власником базових засобів виробництва (державою) та їх користувачами: всі виплати, що здійснює землекористувач (чи селянин, чи аристократ), зосереджуються в царській скарбниці. Тобто доходи давньосхідної скарбниці можна визначити як «ренту-податок», інакше кажучи, одночасно і ренту (плату за землю), і податок (примусові вилучення у підданих держави на її користь), які можуть вилучатися як у грошовій формі, так й в натуральній, а також у вигляді праці.

Основою господарства західних країн – на відміну від Сходу – стала індивідуальна власність на базові засоби виробництва – передусім землю. Суспільна та індивідуальна власність були чітко відокремлені і забезпечені відповідними законодавчими актами. Інакше кажучи, влада була відокремлена від власності. Відмінною є і роль праці рабів, яка набуває певної господарської значущості. Водночас економічні зв'язки, за умов панування натурального господарства, були досить вузькими, господарське життя переважно зосереджувалося в окремих родинах, у їх домашньому («ойкосному» – від давньогрецької «ойкос» – дім) господарстві. На чолі такої патріархальної родини стояв родоначальник або домовласник, який у господарському відношенні виступав як управитель та землевласник. Саме право на землеволодіння визначало участь у державному управлінні, а клієнти, які знаходилися під захистом та заступництвом патріархальної родини, таких прав не мали.

У містах-полісах, крім повноправних громадян, існували й інші категорії населення, зокрема, метеки (іноземці), які прав на землю не мали і вимушені були займатися ремеслом та торгівлею, заняттями, які греки вважали негідними громадянина. Така патріархальна родина була самодостатньою і не потребувала господарських зв'язків з іншими, подібними до неї, адже забезпечувала власні потреби за рахунок власного ж господарства. Лише деякі блага, передусім

предмети розкоші, здобувалися шляхом обміну на власну продукцію. Поділ праці у патріархальній родині ще не визначав суспільного поділу праці, хоча й породжував появу нових форм господарської діяльності як складових ойкосного господарства. Власник такого господарства спрямовував трудову діяльність як рабів, так й іншої челяді, а продукція споживалася безпосередньо в ньому.

3.4. Господарство Індії в другій половині I тисячоліття до н. е. "Артхашастра"

Історію економіки Індії в осьовий час слід розпочати від встановлення буддизму – першої на землі монорелігії, що безумовно позитивно вплинуло на її господарський розвиток. У цей період тут значного поширення набули залізні знаряддя праці, які значно полегшили не лише землеробство, а й спорудження іригаційних споруд. Посилюється спеціалізація ремесла, що, в свою чергу, підштовхує внутрішню торгівлю. Досить ґрунтовні відомості про економічну реальність в Індії цього періоду нам дає «Артхашастра» (IV ст. до н. е.), економічний трактат, який приписують радникові царя Чандрагупти I Каутільї, або Віншнагупті. Пам'ятка являє собою зведення правил, більшість з яких є зверненням до царя. Так, у трактаті підіймається питання про економічну роль держави, активізацію її втручання у господарське життя, зміцнення державного апарату. Серед функцій держави згадується: колонізація нових земель та створення нових поселень, переселення надлишкового населення, будівництво колодязів та іригаційних споруд, усіляке заохочення рільництва, скотарства та садівництва. Обґрунтовувалася ідея державного землеволодіння. Цареві давалися поради надавати землю у користування, якщо землероби зобов'язувалися сумлінно платити податки. Стосовно іригаційних споруд, то в трактаті зазначалося, що їх дозволялося передавати в оренду, зберігаючи за державою права власності. Торгівля також була важливою статтею доходів скарбниці, а тому у трактаті велику увагу приділено організації нагляду за торгівлею, розвитку міжнародної торгівлі, заохоченню купців, які імпортують іноземні товари та експортують царські. У трактаті також дістало розвиток й учення про касту, за яким усе населення ділилося на чотири касту аріїв – брахмани, кшатрії, вайшії та шудри. За ними закріплювалася станова нерівність, визначалися обов'язки. З розвитком товарного обміну зростає й спеціалізація окремих громад, або родин, та чи інша форма господарської діяльності (землеробство, скотарство, різні види ремесла, будівництво, торгівля) закріплюється за родинами, з покоління в покоління передаються секрети майстерності. Виникають групи купців, лихварів, суддів, чиновників, філософів та ін. Майнові та професійні відмінності окремих груп населення нерідко (зокрема, в даному випадку) закріплювалися у закрито-станових кастах. Велика частина трактату належить аналізу різних форм рабоволодіння, визначається неможливість рабства для аріїв. Знайдемо тут і рекомендації щодо обмеження рабства, зокрема, заборону продажу дітей до 8 років; звільнення від

рабства дітей вільного, який продав себе у рабство; визнання вільними дітей, народжених рабинєю від господаря, а також її самої і т. д.

3.5. Господарський розвиток Китаю в осьовий час та його економічна думка

Осьовий час для Китаю пов'язуємо з іменами Конфуція, Лао-Дзи, Мо-Дзи та інших, які жили в VI–IV ст. до н. е. Економічний розвиток Китаю цього періоду мав свої особливості. Ще в II тисячолітті до н. е. тут сформувалася жорстка ієрархічна система поділу на соціальні верстви, які залежали від верховного властителя. Представники кожної з верств отримували матеріальні блага суворо відповідно до рангу: розміри житла та якість його оздоблення, одяг, харчування, навіть умови поховання – все було різним, чітко регламентованим залежно від соціального стану. Надходження до державної скарбниці у вигляді результатів праці селян, ремісників і торговців перерозподілялися між представниками соціальних станів, що істотно гальмувало розвиток товарно-грошових відносин.

Конфуцій (551–479 рр. до н. е.), як засновник вчення про етику, в збірнику «Ши Цзин» висунув таку концепцію: вдосконалення окремої людини веде до вдосконалення суспільства, що, в свою чергу, веде до вдосконалення держави. Ці ідеї були спрямовані на посилення держави; дбаючи про її благо, Конфуцій закликав скоротити розміри податків, налагодити облік і контроль землеробських робіт, більш ефективно залучати трудове населення до виконання своїх обов'язків. Він вважав, що освічений правитель, будучи «батьком народу», є здатним реально вплинути на рівномірний розподіл багатства суспільства; що в народі буде добробут тоді, коли господарювання буде вмілим, а праця стане однаково вигідною як за умов «великої спільноти» (селянської громади), так й приватного володіння спадкової аристократії та неспадкових рабовласників. Застосування металевих, особливо залізних знарядь праці істотно підвищує рівень виробництва, посилює суспільний поділ праці, веде до індивідуалізації ремісничого виробництва. Зростає спеціалізація та професіоналізм ремісників. У III ст. до н. е. відбувається об'єднання семи царств в єдину імперію, що означало не лише політичне об'єднання. Перший китайський імператор Цінь Ши Хуан (259–210 рр. до н. е.) провів низку реформ, зокрема, відмовився від передачі землі в умовну власність, як це було раніше, і ліквідував привілеї аристократії, чим досяг панування в Китаї державної форми власності. Адміністративна реформа дала йому можливість стати повновладним володарем країни. Соціальною реформою стало запровадження «Табелю про ранги», за яким перші сім рангів могли мати простолюдності, а починаючи з восьмого ранги надавали чиновникам за службу. Найвищими були 19–20 ранги.

Напевно, можна вважати, що реформи Цінь Ши Хуана в основі мали погляди авторів колективного трактату «Гуань-цзи» (IV–III ст. до н. е.), які, як головне завдання, подібно до Конфуція, висували проблему «як зробити

державу багатою, а народ задоволеним» через рівномірний розподіл багатства, не допускаючи збагачення торговців та лихварів. Вони також виступали за непорушність станового поділу суспільства, стверджуючи, що без богом обраних «шанованих» та вищих станів країна не мала б доходів, а також, що так бути не може, щоб «усі були шановані», адже тоді не було б кому працювати. Серед заходів, спрямованих на стабілізацію натурально-господарських відносин, найважливішими вони вважали регулювання державою цін на хліб, а також створення державних запасів хліба, реформування податкової системи.

Ще одним реформатором цього періоду був Ван Май, який захопив трон у 9 р. н. е. Він закріпив у Китаї лише два види земельних володінь – державні та селянські, за відсутності великої феодалної власності. Він також проголосив заборону рабства, але вона протрималася недовго; а рабство залишалося як патріархальне. На початку I тисячоліття нашої ери Китай вступає у затяжний період криз і політичної нестабільності. Набіги кочівників погіршували становище. Але була збережена життєспроможність китайської цивілізації та її державність, продовжувала свій розвиток економіка.

3.6. Господарський розвиток Давньої Греції в осьовий час. Реформи Солона

Суспільне життя античної Греції зосереджувалося у полісах – містах-державках, розташованих по берегах та островах Егейського й Іонічного морів. Греція не була єдиним політичним цілим, кожне місто-поліс жило власним життям. У давньогрецьких містах-полісах натуральне господарство вже з VII ст. починає витіснятися за рахунок розвитку ремесла та торгівлі. Найбільшим центром стають Афіни. В Афінах, як і в більшості грецьких міст-полісів, існувала демократична форма правління, а влада вже з VIII ст. до н.е. належала аристократії. Основа цієї влади визначалася низкою причин, серед яких найважливіше місце належало великому землеволодінню, яке дозволяло господарям підкоряти собі як орендарів, так і масу дрібних землевласників-співгромадян, більшість з яких була боржниками великих власників. Право власності охоронялося законодавчо. Позики надавалися під заставу землі, а на ділянках боржників встановлювалися так звані боргові (іпотечні) стовпи, на яких записувалися імена боржників, кількість боргу та строк виплати. Проценти були дуже високими, борги росли швидко. Такі явища були підтвердженням розпаду ойкосного господарства.

Спробу уповільнити ці процеси і водночас підтримати торгівлю та ремісництво було зроблено в 594 р. архонтом Солоном, який здійснив низку реформ. Так, реформи Солона вирішували питання привілейованого стану землевласників, закріпивши за ними права повного громадянства. Реформи Солона знищили також боргову кабалу, боргове рабство було заборонене, а рабами могли бути лише іноземці, рабство одноплемінників було заборонене. Були також анульовані всі борги під заставу земель. Таким чином реформи захистили інтереси землевласників і певною мірою – старого ойкосного господарства. Статус ремісників істотно підвищується, відкриваються

можливості залучення до занять ремеслом не лише рабів або метеків, а й громадян Афін. У політичній сфері реформи Солона встановлювали юридичну рівність між громадянами перед законами; всі громадяни були рівними незалежно від їх майнового стану. Реформував він і спадкове право, надавши можливість тим, хто не мав дітей, передавати своє майно у спадок на власний розсуд. Отже, реформи Солона, заклали основи нового суспільно-економічного та політичного устрою в Афінах і зміцнили економіку полісу, відкрили шлях до посилення економічної та політичної могутності Давньої Греції.

3.7. Економічні погляди Ксенофонта, Платона, Аристотеля

Палким прихильником економічного устрою давньої Спарти, законів Лікурга, був **Ксенофонт** (444–354 рр. до н. е.) – афінський аристократ, філософ, автор трактатів «Економікос» («Домобудівництво») та «Кіропедія», в яких він виступав як ревний прихильник та захисник натурального (ойкосного) господарства, базованого на праці рабів. Особливо звеличував він сільське господарство, намагаючись показати у своїх творах, що добробут країни залежить лише від землеробства, саме воно виступає в нього як головна господарська форма. Щодо ремісництва та торгівлі, то Ксенофонт засуджує їх, говорячи, що заняття відомими ремеслами є "низьким", і вони не мають поваги у містах, адже руйнують тіло працюючого, примушуючи його сидіти та дихати кімнатним повітрям, іноді проводити навіть цілі дні біля вогню. Водночас Ксенофонт досить високо ставить заняття ремеслом у домашньому господарстві для задоволення власних потреб, коли воно поєднується із землеробством. Визнавав він і важливість та корисність для держави праці ремісників, але за умови, що до ремесла залучено рабів та метеків.

Платон (428/427–348/347 до н. е.), як і Ксенофонт, обстоював передовсім натурально-господарські відносини рабовласницького суспільства, що знайшло відображення в двох проектах ідеальної держави, викладених у його творах «Держава» та «Законо». У першому творі Платон виходив з того, що нерівність впливає із самої природи людини, через що є нездоланною. Проте кожна людина має одержувати свою частку відповідно до власних здібностей, що і є справедливим. Основним принципом побудови держави та її природною основою є поділ праці. Оскільки люди, на думку Платона, помітно різняться за своїми здібностями, одні з них народжені для управління, інші – для військової справи, а решта – для землеробства й ремесла, все вільне населення в ідеальній державі він поділяв на три стани за їхньою роллю в суспільстві: філософів, воїнів та третій стан (землероби, ремісники, торговці). Раби не належать до жодного стану: вони є тільки знаряддям праці, яке «здатне говорити» на відміну від робочої худоби. Отже, поділом праці Платон пояснює і соціальний поділ суспільства. Філософи і воїни не повинні володіти власністю та займатися господарством, бо їхнє матеріальне забезпечення (за зрівняльним принципом) має стати суспільною турботою. Засоби існування для цих станів мунсять постачати члени третього стану і раби. Унаслідок поділу праці, на думку вченого, з'являються ринок, торгівля і гроші. Порушуючи питання торгівлі та

товарно-грошових відносин, Платон висловив надзвичайно важливу думку про те, що в процесі обміну відбувається зрівнювання всіх товарів і вони стають порівнянними, хоч і є різними споживними вартостями. Водночас Платон вважав, що товари порівнюються за допомогою грошей. Гроші потрібні для забезпечення обміну товарів. Платон був супротивником продажу товарів у кредит, гостро засуджував лихварство. У «Законах» Платон змалював ще один проект ідеальної держави, економічна організація якої була більш реалістичною, ліпше відповідала тогочасній добі, передбачаючи запобігання надмірній концентрації землі в руках власників через рівномірний її розподіл, допускаючи право володіння і користування (неповне право власності) для представників вищих станів, можливість передачі землі у спадок тощо. Проте, як і раніше, він залишався захисником натурального аграрного господарства, що використовує переважно працю рабів, зневажливо ставився до торгівлі, засуджував лихварство.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах **Аристотеля** (384–322 до н. е.) – найвидатнішого мислителя давнини. У своїх працях «Політика» і «Нікомахова етика» він, як і Платон, виклав проект «найліпшої держави». На думку Аристотеля, поділ суспільства на вільних і рабів та їхньої праці на розумову й фізичну обумовлено тільки «законами природи». Провідною галуззю економіки є землеробство, уся земля держави має поділятися на дві частини, одна з яких перебуває в державному володінні, а друга – у приватному. Аристотель розрізняв два види багатства: багатство як сукупність споживних вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як нагромадження грошей. Відповідно до цього він розрізняв і два види діяльності: економіку і хрематистику. Під економікою він розумів природну господарську діяльність, пов'язану з виробництвом продуктів (споживних вартостей). Вона включала землеробство, ремесло, а також дрібну торгівлю у межах, необхідних для задоволення потреб. Хрематистикою Аристотель називав мистецтво наживати багатство, робити гроші й уважав цю діяльність неприродною. До неї він відносив велику торгівлю і лихварство. Розмежування двох видів багатства, а також протиставлення природного неприродному привели Аристотеля до розуміння подвійного значення блага, тобто до нового відкриття двох сторін товару (споживної вартості й мінової). З таких самих позицій він аналізує етапи еволюції форм торгівлі та грошового обігу, включаючи безпосередній обмін продукту на продукт і обмін за допомогою грошей до сфери економіки, а велику торгівлю, метою якої, як і лихварства, є збільшення початкове авансованої суми грошей, – до хрематистики. Аналогічно тлумачить давньогрецький мислитель і функції грошей. Природними функціями грошей вважаються функції засобу обігу й міри вартості, а використання грошей як засобу нагромадження, збагачення належить уже до хрематистики. Незважаючи на певну обмеженість поглядів Аристотеля, що пояснюється, передусім, його натурально-господарським підходом до економічних питань, дослідження зародження й розвитку торгівлі, історичного процесу переходу однієї форми торгівлі в іншу є безперечною заслугою цього вченого.

3.8. Особливості господарського розвитку Давнього Риму доби республіки. Закони XII Таблиць

Римляни від самого початку були землеробами, переважно дрібними, для яких характерною була висока повага до особистої власності. Народ Риму жив в умовах натурального ойкосного господарства, в якому переважало землеробство, і навіть у період найвищого розвитку ця риса так само домінувала. Великі землевласники зосереджували у своїх руках не лише сільськогосподарське виробництво, а й переробку продукції сільського господарства, а також реалізацію готового продукту. Протилежності між містом і селом у господарському відношенні не існувало, міста населяли багаті сільські господарі з їхніми слугами, а також величезні маси пролетарів, які не мали ні землі, ані роботи. Надзвичайно важливим моментом в економічній історії Риму стала розробка в 451–450 рр. до н. е. Законів XII таблиць, які зафіксували відносини особистої власності. Вони також санкціонували розподіл римлян на вільних та рабів, патриційів і плебеїв. Згадуються в Законах і боржники та лихварі, міститься також стаття, що обмежує лихварський відсоток. Усе це говорить про певне поступове витіснення натурального господарства господарством грошовим. Підтверджують Закони й поступове обезземелення плебсу, перехід землі в руки великих землевласників. Боротьба плебсу з цими явищами дістала відображення в аграрному законі (367 р.), за яким землеволодіння обмежувалося 125 га. Рим продовжував розвиватися на сільськогосподарській основі, але ремесло та торгівля вже отримали досить значний розвиток. Внутрішній ринок обслуговували вагові гроші («груба мідь», аси), а в зовнішній торгівлі переважали етруські та грецькі монети. Вже в період між II ст. до н. е. та II ст. н. е. економічний розвиток Риму характеризувався значними зрушеннями в бік товарного господарства, руйнуванням господарства ойкосного. На території, що опинилася під владою Риму, встановлюється своєрідна система політичного та фінансового управління й економічних відносин головного міста з імперською периферією. У республіканському Римі (V–I ст. до н. е.) ще не існує спеціального апарату стягнення податків, збір їх здійснювався на основі відкупів, тобто продажу права на збір податків окремим приватним особам. Усе це негативно впливало на економічний стан провінцій, але дозволяло римській державі забезпечувати надходження податків від провінцій, не витрачаючи коштів для створення фінансової системи. Водночас, головною галуззю господарства у Давньому Римі залишалося сільське господарство, причому до II ст. до н. е. тут переважала дрібна та середня земельна власність. На руйнування дрібного та середнього господарства впливало також і поширення праці рабів як основних виробників великих господарств.

3.9. Вілли та латифундії. Характеристика аграрного господарства Стародавнього Риму у працях Катона Старшого, Варрона та Колумелли

Основним типом сільськогосподарського підприємства стає рабовласницька вілла (до 250 га), яка часто-густо складалася з кількох маєтків, в яких виробляли різні продукти. Як правило, такі господарські одиниці спеціалізувалися на вирощуванні якоїсь однієї культури, яка орієнтувалася на ринок, але одночасно в господарстві виробляли продукцію для власного споживання. Господарський устрій такої вілли представлений у праці Катона Старшого (234–149 рр. до н. е.) «Землеробство», де він змальовує зразкове на його погляд господарство, яке функціонує за принципом: «Продавай якомога більше, купи якомога менше». Катон описує зразкове, на його думку, господарство, в якому вирощують оливи, виноград, зернові, утримують худобу. Пропагуючи принцип самозабезпечення, Катон радить навіть лозину та кілки для підв'язування виноградної лози використовувати з власного господарства. Щодо рабів, то він пропонує до мінімуму скоротити видатки на їх утримання. Також слід не допускати, щоб раб залишався без роботи, і навіть у свята примушувати його працювати на відміну від худоби, яка повинна мати перепочинок. Рабів також не повинно бути багато, а у жнива краще найняти робітників, що буде дешевше, ніж утримувати зайвих рабів протягом року. Про вибір маєтку, який слід придбати, він наголошував на необхідності мати поблизу місто, море, річку або якісні шляхи, які б зв'язували маєток з містом – споживачем продукції вілли. Отже, вілла Катона – це поєднання натурального господарства (забезпечує потреби маєтку) та товарного і спеціалізованого, орієнтованого на ринок.

Зовсім інакше було організовано виробництво у великих господарствах (понад 250 га) – латифундіях, які набули поширення на півдні Апеннінського півострова, а також у Північній Африці та Галії. Як правило, такі господарства або спеціалізувалися на скотарстві, або ж землі в них віддавалися в оренду вільним орендарям – колонам. Плата за землю мала натуральний характер, а господарі звільнялися від витрат на придбання рабів, їх утримання та організацію нагляду. Така система організації господарства дістала назву колонату.

У трактатах «Землеробство» Катона Старшого (234–149 рр. до н. е.), «Про сільське господарство» Варрона (116–27 рр. до н. е.) та праці з такою самою назвою Колумелли (I ст. н. е.) відображено розвиток сільського господарства, узагальнено тогочасний досвід і дано практичні рекомендації щодо ведення рабовласницького господарства. Водночас вони свідчать про еволюцію економічних поглядів римлян на раціональну організацію господарства і управління ним. Так, за Катоном, зразкове господарство – це переважно самозабезпечуване натуральне господарство з певною ринковою орієнтацією. Основну увагу він звертає на організацію праці рабів, хоч і допускає залучення до роботи в господарстві вільних громадян (але тільки як тимчасовий і допоміжний захід). У написаному пізніше трактаті Варрона «Про сільське господарство» знайшло відображення зростання товарності рабовласницьких

господарств та їх перетворення на господарства напівнатурального – напівтоварного типу. Головною метою землевласників, на думку Варрона, є користь, тобто отримання доходу. Виходячи з цього, він визначив, від чого залежить дохідність маєтку, і запропонував систему заходів для її підвищення. Визнаючи низьку продуктивність праці рабів, Варрон вважав, що вигідніше користуватися працею найманих працівників. Подібні погляди виклав і Колумелла в згаданому вище творі, який став своєрідним оглядом стану античного сільського господарства в період кризи рабовласництва.

3.10. Криза рабовласницької системи господарства та її висвітлення у працях Луція Юнія Колумелли

Луцій Юній Колумелла (I ст. до н. е.) у своїй 12-томній праці «Про сільське господарство» розглядає величезну кількість проблем, пов'язаних з сільським господарством, зокрема й стосовно рабів та підвищення продуктивності їхньої праці. Наприклад, він рекомендував здійснювати поділ праці серед рабів, рівномірніше розподіляти рабів між різними видами робіт, а також використовувати не лише матеріальні, а й моральні способи заохочення рабів. Він стверджував, що головною метою ведення господарства є отримання доходу, а тому власникам слід частіше бути у своїх маєтках, а якщо це є неможливим, то слід передавати землі в обробіток колонам, розглядаючи їхню працю як продуктивнішу.

Найбільш поширеним способом стимулювання праці рабів стало надання їм пекуліїв, тобто таких господарств, які раб веде самостійно, віддаючи частину виробленого продукту власникові. Пекулій полегшував перехід до нового статусу – вільновідпущеника (лібертіна), адже пекуліст мав більше можливостей для нагромадження коштів, необхідних для викупу. Вільновідпущеники не ставали повноправними громадянами, зберігалася й певна залежність їх від власника. Але саме вони стали основними власниками ремісничих майстерень, торговцями, судновласниками. До середини II ст. н.е. головними постатями в господарстві стають великий землевласник і колон. Колон, як і пекуліст, віддає власникові частину врожаю та виконує деякі трудові повинності. Поступово колонів прикріплюють до землі; колон, так само, як і власника пекулію, не можна було продати без землі. Власне, колонат поступово перетворюється у систему відносин, які є швидше феодальними, ніж рабовласницькими.

Отже, в Давньому Римі в перші сторіччя нашої ери відбувається як криза системи господарства, так і криза імперії, яка характеризується певними ознаками.

Раннє християнство виникло у I ст. н. е. в Римській імперії за умов глибокої економічної, політичної й моральної кризи суспільства. Ранньому християнству належить заслуга першої постановки питання про рівність людей. Засуджується соціальна нерівність, зокрема, поділ людей на багатих та бідних. З ідеєю рівності міцно пов'язані принципи загального обов'язку працювати, розподілу за працею та ін.

Список рекомендованої літератури

1. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., випр. – К.: Знання, 2014. – 1300 с.
2. Веркутгер Ж. Древний Египет: Пер. с фр. – М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2014. – 160 с.
3. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – М.: КОМКнига, 2012. – 322 с.
4. Гуляев В. И. Шумер. Вавилон. Ассирия: 5000 лет истории. – М.: Алетея, 2014. – 440 с.
5. Кленгель-Брандт Э. Древний Вавилон: Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2013. – 368 с.
6. Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность. – М.: Альпина, 2012. – 524 с.
7. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Креативная экономика, 2013. – 462 с.
8. Мак-Ніл, Вільям. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 1111 с.
9. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К.: Феникс, 2013. – 760 с.
10. Суриков И. Е. Древняя Греция: история и культура. – М.: АСТ: Астрель, 2012. – 190 с.
11. Трофимова Р. П. Культурно-экономический словарь. – М.: Академический проект, 2014. – 960 с.
12. Тураев Б. История Древнего Востока. – Минск: Харвест, 2012. – 752 с.
13. Хрестоматия по истории древнего мира. – М.: Издательство "Палеотип", 2013. – 416 с.

Контрольні запитання

1. Економічний розвиток давньоукраїнських земель доби трипільської культури.
2. Осьовий час як період трансформації життєдіяльності людства.
3. Соціальна структура східного і західного суспільства в осьовий час.
4. Господарство Індії в другій половині I тисячоліття до нашої ери.
5. Охарактеризуйте економічний трактат "Артхашастра".
6. Основні риси господарського розвитку Китаю в осьовий час та його економічної думки.
7. Охарактеризуйте господарський розвиток Давньої Греції в осьовий час.
8. Основні наслідки реформ Солона.
9. Порівняйте між собою економічні погляди Ксенофонта, Платона та Аристотеля

10. Основні особливості господарського розвитку Давнього Риму доби республіки.
11. Охарактеризуйте закони XII таблиць.
12. Дайте порівняльну характеристику аграрного господарства Стародавнього Риму згідно праць Катона Старшого, Варрона та Колумелли.
13. Яким чином криза рабовласницької системи господарства висвітлювалася у працях Луція Юнія Колумелли?

ТЕМА 4

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СХІДНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

4.1. Особливості господарського розвитку суспільств Європейської цивілізації у V–X сторіччях

Середньовіччя – це період в історії людства, який зазвичай обмежують тисячоліттям між падінням Римської імперії наприкінці V ст. до Великих географічних відкриттів, які розпочинаються наприкінці XV ст. В Азії сформувалася арабо-мусульманська (ісламська) цивілізація. Ця форма цивілізації пов'язана з особливостями її культури, в основі якої є арабська мова, віровчення та культ ісламу. Фундаментом мусульманського віросповідання була віра в єдиного Бога Аллаха та Магомета як його пророка. Іслам сформувався в арабському середовищі, батьківщиною його є арабські міста Мекка та Медина. На базі ісламу виросла могутня держава – Арабський Халіфат, до якого в період його розквіту входили Сирія, Палестина, Месопотамія, Єгипет, Хіва, Бухара, Афганістан, значна частина Іспанії, Вірменія, Грузія. Арабо-мусульманський світ відзначався високим рівнем урбанізації. Багдад вважався одним з найбільших міст світу, де торгували лісом, порцеляною, хутром, прянощами, шовком, вином, усім, що вироблялося в Індії, Східній Африці, Китаї, Середній Азії. Надзвичайно своєрідна та яскрава культура була створена в середньовіччі на арабо-мусульманському Сході. Арабська астрономія, медицина, алгебра, філософія, безсумнівно, були значно вищими за європейську культуру того часу. У Європі середньовіччя – це період становлення нової форми Західної цивілізації – європейської християнської цивілізації. Європейська цивілізація формується на території колишньої Римської імперії, яка, як відомо, розпалася на дві частини: Східну (Візантійську) та Західну (Римську) імперії. Культурною базою європейської цивілізації була античність. Християнство, як і в часи античності, не мало єдиної організації. Найактивніше боролися між собою голови Західної Римської церкви – папа Римський та Візантійської церкви – Константинопольський патріарх. У період Середньовіччя Західна Європа почала долати наслідки загарбницьких воєн та відроджуватися. Духовною основою всієї Європейської цивілізації стає християнство. Процес становлення Європейської цивілізації значною мірою був процесом християнізації – залучення язичницьких народів до християнської культури, вірувань і звичаїв, вступу до християнських організацій – католицької та православної церков.

Католицька церква не лише мала надзвичайний вплив на державні справи європейських народів. Їй належали величезні земельні маєності та фінансові кошти. Вона вела постійну боротьбу із світськими державцями за політичну владу, виступала з ідеями, які ініціювали широкі суспільні рухи (наприклад, Хрестові походи). Посідала вона й виключне становище у справі освіти та наукових досліджень.

У добу середньовіччя господарське життя переживає процес аграризації, причому на значно нижчому рівні, ніж це було в античні часи. Це був тривалий процес, примітивна аграрна економіка досить довго панувала на теренах Європи, але риси її поступово змінювалися, еволюціонували. Перший етап господарського розвитку (V–XI ст.) характеризується пануванням натурального господарства. Землі Європи були мало залюдненими (чисельність населення Європи становила приблизно 25–30 млн. осіб), а населення займалося в основному землеробством. Умови цієї праці були надзвичайно тяжкими, землеробство в основному мало підсічно-вогневий характер. Тобто в умовах необхідності отримання площ під посіви за панування лісів дерева підпилювали, потім валили, обрубували суччя та гілки, а наступної весни все спалювали і у розрівняну, ще теплу золу сіяли. Перші роки така ділянка давала непогані врожаї, але з кожним роком врожайність знижувалася, ділянку доводилося залишати й готувати в той самий спосіб нову. Проте такий екстенсивний спосіб землеробства не міг тривати довго, адже вільних земель, придатних для розчистки під посіви, ставало дедалі менше, землероби змушені були повертатися на вже полишені ділянки. Тривалість використання такої ділянки збільшується з появою досконаліших знарядь праці, які дозволяли ефективніше обробляти ґрунт, особливо з появою плуга (на півдні) та сохи (на півночі).

Добре відомими культурами цього періоду були зернові, найбільшого поширення набули полба (різновид пшениці), ячмінь, просо. Врожайність зернових була дуже низькою – сам-півтора, сам-два, дуже рідко – сам-три. Умови життя землеробів були надзвичайно тяжкими, з постійною боротьбою за виживання, беззахисністю перед стихійними лихами, частими неврожаями та голодоморами. Раціон харчування був надзвичайно вузьким, великої рогатої худоби було мало, отже, в раціоні майже відсутніми були м'ясо-молочні продукти. Відсутність будь-якої санітарії призводила до епідемій та високого рівня смертності серед населення, особливо серед дітей. Тривалість життя порівняно з античними часами різко скоротилася і рідко перевищувала 40 років.

У цих умовах триває процес утворення ранньофеодальних держав, найбільшою з яких була Франкська, територія якої охоплювала більшу частину Західної Європи.

4.2. Господарський розвиток держави франків у V–IX ст., загальна характеристика

Будь-якій державі притаманна певна економічна система, головною ознакою якої завжди є форма власності. В Європі, починаючи з V–VI ст., невпинно відбувався процес формування суспільно-економічних структур, що отримали назву «феодалізм». За словами В. Левитського, феодалізм, подібно до античного суспільства, ґрунтувався на принципі ототожнення особистої свободи та земельної власності, тобто право власності на землю могла мати лише вільна людина. Водночас феодалізм мав певну ієрархічну структуру суспільних класів, що відповідала ієрархії земель, які могли бути як вільними,

так і залежними, а відносини між об'єктами власності були лише виразом відносин, що панували між людьми. Це була так звана структура васалітету, тобто «сюзерен-васал»: король розподіляє землі між верхівкою, яка зобов'язана перед ним військовою службою; вони ж роздають свої землі на умовах сплати ренти або також обов'язку несення військової служби особам, що стоять нижче на ієрархічних щаблях, і так далі, доки, нарешті, землі, огорнуті цілою мережею взаємних зобов'язань, не переходили до залежних категорій безпосередніх землеробів. Не раз васал отримував від сюзерена разом із землею так звані імунітети, тобто звільнення від втручання королівських посадових осіб у справи земельної аристократії. Судові, адміністративні, поліцейські та фіскальні функції передавалися великим васалам та їх адміністраціям. Великим землевласником у державі франків була католицька церква, землеволодіння якої мали різні джерела; це були й пожалування, й залучення необроблюваних досі земель силами ченців та довколишніх селян, а особливо через заповіти або внески землі до монастирів. Саме на церковних та монастирських землях уперше виникли умовні форми землеволодіння, які й стали основною ознакою феодалної системи господарства.

4.3. Формування великої земельної власності та її форми в Західній Європі (алод, бенефіцій, феодал). "Салічна правда"

Землевласники-феодалі мали на землю монопольне право, яке й визначало в умовах аграрної економіки їх панівне становище. Зростання великої земельної власності, джерелом якої були не лише «пожалування», а й прямі захоплення общинних земель, відбувається швидкими темпами. При цьому форми землеволодіння та соціальну структуру, що існували у Франкській державі, можна уявити за «Салічною правдою», одним з найдавніших зведень звичаєвого права та пам'яткою не лише правової, а й економічної думки середньовіччя.

У «Салічній правді» знайшли відображення майнові відносини та захист прав власності через систему штрафів за різні злочини, зокрема, за крадіжку худоби (див., наприклад, титул III «Про викрадення рогатої худоби», або титул IV «Про викрадення овець» та ін.). У ній також розглядаються питання майнової нерівності (титули I, VIII), розкладу громади, формування землеволодіння, зокрема, такої його форми як алод. За «Салічною правдою» основною масою франкського населення є вільні общинники, а основною формою землеволодіння також є общинна (або громада). Особиста ж власність поширюється на будинок, садибу, город, проте не на рілля, яка залишається громадською, але в особистому користуванні. Вже з другої половини VI ст. у Франкській державі алод фіксується як особиста земельна власність: його можна купити, продати, закласти, подарувати, успадкувати. Одночасно вся суспільно-економічна структура спиралася на особисті домогосподарства, що забезпечувало активну участь общинників у громадському житті.

Водночас алод міг бути і великим земельним пожалуванням, яке отримували за службу від королів франків, але це вже було велике

землеволодіння, яке займало території, що дорівнюють деяким сучасним державам Європи. Так, католицькі церковні установи, найчастіше монастирі, передавали землю на умовах прекарію, тобто зобов'язання за користування землею виконувати певні повинності. Прекарії могли бути кількох видів, як-от: прекарій пожалуваний, коли селянин, що втратив свій алод, звертається до землевласника (світського чи духовного) з проханням надати йому в користування земельний наділ; прекарій повернений, коли селянин, який втрапив у злидні, віддає свій алод великому землевласникові та отримує його назад у вигляді вже умовного користувача; та прекарій з винагородою, коли прекаріст не лише отримував назад свій наділ, а й додаткові землі в користування.

Головною формою землеволодіння в цей період стає бенефіцій, адже надання землі у повну власність (у вигляді алоду) значно послаблювало королівську владу і створювало прошарок землевласників, які вже відмовлялися служити. Бенефіцій – це передача землі в умовну не спадкову власність, що передбачала несення певної служби, найчастіше військової. З часом (IX–X ст.) виникає спадкова форма умовного феодалного землеволодіння – феодал, що також передбачала несення служби, але й земля, й посада передавалися у спадок. Протягом цього часу панівною формою стає теза «немає землі без сеньйора».

Отже, відповідно й селянин ставав утримувачем землі, отримував від феодала земельний наділ (вже згадуваний прекарій), де розміщувалися селянська садиба, рілля та інші господарські угіддя, з яких він і отримував необхідний для утримання власної родини продукт. За це користування (утримання) він ніс певні повинності на користь земельного власника. Основною формою таких повинностей була феодална рента, яка виступала у трьох основних формах: відробіткова (панщина) – найбільш архаїчна та найменш ефективна форма, що базується на перерозподілі живої праці й передбачає високий ступінь особистої залежності селянина від власника землі; продуктова – що ґрунтується на перерозподілі натурального продукту; грошова – найпрогресивніша форма, що передбачає відносно слабку особисту залежність, базовану на перерозподілі доходу.

4.4. Феодалні форми господарства та їх висвітлення в „Капітулярії про вілли”

Особиста залежність безпосередніх виробників оформлювалася законодавчо. У капітуляріях (указах) Карла Великого (768–814 рр.) прямо вказувалося, що кожна вільна людина повинна шукати для себе покровителів і заступників. Надзвичайно важливим документом цієї епохи, пам'яткою економічної думки є «Капітулярії про вілли», датовані кінцем VIII ст. "Капітулярій" являє собою указ або інструкцію для управителів тих маєтків, що перебували у віданні королівського двору та служили для задоволення потреб королівського дому, і містить докладні вказівки щодо ведення господарства в маєтках. Зміст капітулярію свідчить про натуральний характер господарства

королівських маєтків. Крім того, за цим указом більшість прав, особливо пов'язаних із землею, належить власникам маєтків. Отже, господарство цього часу було замкнене, натуральне – як селянське, так і панське. Таке господарство не виключало певних відносин обміну, але це були лише одиничні, незначні обмінні операції, що не поширювалися за межі дрібних місцевих ринків. Такі ринки збиралися по селах, у них брали участь самі безпосередні виробники, селяни та сільські ремісники. На них рідко коли відбувалися справді ринкові операції купівлі-продажу, переважно мав місце обмін продукту на продукт або оплата продукту певним місцевим еквівалентом, адже загальний грошовий еквівалент був відсутнім.

4.5. Господарська система Західної Європи в XI–XV ст.

Другий етап розвитку аграрної середньовічної економіки припадає на XI–XV ст., і його характеризує значний прогрес у господарському житті Європи. Цей прогрес передусім виявляється в розширенні землеробства «ушир», коли до господарських процесів починають залучати землі, які досі були незайманими, вкритими лісами чи болотами. Ці процеси були найтісніше пов'язані з певними демографічними зрушеннями: за цей період, незважаючи на численні війни та епідемії, населення Європи зросло в два рази. Зростання населення зумовило зростання потреби в сільськогосподарській продукції. На зміну застарілій перелоговій системі приходять нова – трипільна, що разом з застосуванням нових добрив та знарядь праці підвищило врожайність вдвічі. Перехід до грошової ренти (чиншу) збільшував зв'язок селянина з ринком та поглиблював товарно-грошові відносини, це стимулювало велику ярмаркову торгівлю, що згодом витіснила дрібні місцеві ринки. Усі ці зміни господарського ладу приводили також до певних соціальних наслідків. Так, перехід до грошової ренти істотно послабив зв'язки селянства із землею і збільшив рухомість населення. Отримання особистої свободи викликало розшарування селянства, в результаті зростає число селян, позбавлених землі, та заможних селян з іншого боку, які скуповують землю збіднілих сусідів та навіть панів.

В цей період в Європі відбувається становлення численних абсолютистських монархій. Відбуваються кардинальні зміни в феодалних господарствах, що надає селянам нові права та можливості. Міста поступово набувають статусу самоуправління.

4.6. Середньовічне місто та його роль у становленні ринкових відносин у Західній Європі

Починаючи з X–XI ст., відбувається процес відокремлення ремесла від сільського господарства та зростання ролі міських поселень, зумовлений низкою причин, головною з яких є комутація ренти, яка відкрила шлях міграції населення, чим і скористалися, передусім, сільські ремісники. Відхід ремісників з села, переселення їх до більш значних ринкових осередків, заснування міст як

їх центрів стає важливою рисою господарського розвитку в розглядуваний період.

Істотно змінюється і правовий статус міста. У попередній період міста були сеньйоральними володіннями певних феодалів, тих, яким належала земля, на якій виникало місто. Міста огороджували кам'яними стінами та іншими оборонними спорудами, доступ у них був обмежений, а населення обкладалося такими ж повинностями на користь феодала, як і населення сіл. Усе це викликало невдоволення міщан, і, поступово зростаючи, воно призвело до так званих комунальних революцій. Населення міст, що досягли певної економічної ваги, починає боротьбу за звільнення від влади земельних магнатів, яка спочатку спрямовувалася на зменшення та стабілізацію ренти, але поступово перетворилася на боротьбу за свободу та самоуправління. Кожне місто здобувало незалежність по-різному – від відкритих збройних виступів до викупу жителями міст власних привілеїв та вольностей у сеньйорів за гроші. Майже скрізь ця боротьба закінчилася перемогою міст (комун). В Італії виник ряд міст-республік – Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція; у Франції та Нідерландах – міста-комуні; у Німеччині – імперські міста – Бремен, Гамбург, Любек; в Англії більшість міст перейшла від старих власників під юрисдикцію короля. Усе це свідчило про формування міського самоврядування та соціально-економічної самостійності городян, які стали головною ознакою середньовічної західної соціокультурної традиції. Головна перемога мешканців міст (міщан) полягала в тому, що вони добилися особистого звільнення від кріпосної залежності. Це створювало сприятливі умови для ефективнішого розвитку ремесла та торгівлі.

Середньовічні міста були слабо заселеними, хоча серед них виділявся, наприклад, Париж, який налічував близько 100 тис. мешканців, проте у більшості міст населення рідко коли перевищувало 10 тисяч мешканців, а домінували міста з кількістю населення менше 2000 чоловік. Площа їх також нечасто перевищувала 1,5–3 га.

4.7. Корпоративні форми організації господарської діяльності у середньовічному місті (ремісничі цехи та купецькі гільдії). Цехові статuti

Боротьба міщан з феодалами зумовила також виникнення ремісничих цехів, головним завданням яких був захист ремісників від сваволі феодала. Такі цехи являли собою корпоративні організації ремісників однієї спеціальності. Найбільшого поширення вони набули у XIII–XIV ст. Членами цеху були майстри, у майстернях яких працювали підмайстри та учні. Кожен ремісник виробляв свою продукцію від початку до кінця, розподілу праці не існувало.

Для того щоб стати цеховим майстром, необхідно було пройти етап учнівства (до семи років), попрацювати кілька років підмайстром, після чого скласти іспит, виготувавши самостійно виріб, сплатити вступний внесок та влаштувати вечірку для членів цеху. Заборонявся будь-який прогрес техніки, обмежувалася кількість учнів та підмайстрів, регламентувалися постачання та збут готової продукції, заборонялася робота при штучному освітленні, не

дозволялася зміна технологічного процесу тощо. У таких умовах головним елементом виробництва ставала виключно висока особиста майстерність самого ремісника. Так, у німецьких цехах екзаменаційною роботою для ковалів було виготовлення кінської підкови без зняття мірки (перед підмайстром, який екзаменувався, два-три рази проїжджали на коні, для якого потрібно було зробити підкову).

Цех визначав не лише робочий, а й позаробочий час ремісників, і навіть певною мірою керував їх свідомістю: загальноцехова церква, каса взаємодопомоги, загін у воєнному ополченні міста, суд та кодекс поведінки, навіть місця проживання та погребіння.

Виконавши завдання захисту інтересів ремісників, цехи стали гальмувати процес переростання ремісничого виробництва у дрібнотоварне.

За прикладом ремісничих цехів й з тих самих причин торгівці (купці) об'єднувалися у професійні корпорації – гільдії. Так само, як і цехи, гільдії, захищаючи інтереси купецтва, одночасно регламентували ціни на товари, встановлювали еталони їх якості тощо, залишаючи середньовічному купцеві відносно невелику свободу вибору. Проте, купці тримали у своїх руках органи міського самоуправління (магістрати), фінанси, судові органи, воєнно-поліцейський апарат.

З розвитком товарного виробництва прогресувала торгівля, змінюючи свої форми, охоплюючи все віддаленіші ринки. У період розквіту середньовіччя сформувалися основні ярмаркові центри Західної Європи, які досі не втратили свого значення.

Виходячи на міжнародний ринок, купці окремих міст об'єднувалися в спеціальні союзи – гільдії, що забезпечували їм монополію оптової торгівлі та давали певні гарантії особистої та майнової безпеки. Найбільш відомим таким утворенням був союз північних міст – Ганза. У XIV ст. він об'єднував понад 70 міст Європи, встановивши, по суті, монополію на торгівлю в північних водах.

З розвитком торгівлі відбувалося становлення грошової, фінансово-кредитної систем. У середньовіччі та в період розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет. Цим правом поряд з королем володіли також суверенні сеньйори та міста. Подібне розмаїття монетних систем призвело до поширення міняльної справи. Міняйли не лише обмінювали одні гроші на інші, а й займалися кредитними операціями та лихварством.

4.8. Економічні погляди Хоми Аквінського

Хома Аквінський (1225–1274) був учнем Альберта Великого, відомого філософа середньовіччя, працював в університетах Кельна, Парижа, Неаполя та Болоньї. Його економічні погляди були сформовані під впливом праць Аристотеля. Так, обґрунтовуючи природність і правомірність існування рабства та кріпосництва, станового ладу, він використовує як посилення на Аристотеля, так і на тексти Священного писання.

Виходячи з вимог «божественного порядку» та християнської моралі, він пропонує підпорядкувати їм усе життя суспільства, зокрема, й економічні

відносини. Саме з цих позицій він розглядає найважливіші проблеми тодішнього економічного життя: цін, купівлі-продажу, проценту на капітал та приватної власності.

Розглядаючи ціну, Хома Аквінський, передусім, намагається пояснити, яка ціна є справедливою. Він стверджував, що справедлива ціна повинна відповідати двом вимогам: повинна забезпечувати еквівалентність обміну відповідно до кількості праці та видатків; а також забезпечувати учасникам обміну прожиття відповідно до їхнього соціального статусу. Тобто справедлива ціна повинна забезпечити різний рівень добробуту ремісникові, церковнослужителю та дворянину. Повинні також враховуватися і витрати на зберігання товару, доставку його та певне страхування на випадок можливих втрат. Водночас Аквінський закликає в процесі обміну керуватися насамперед вимогами вищої справедливості відповідно до божественного закону, за яким, якщо одна зі сторін втратила в процесі обміну, то інша, яка отримала більшу вигоду, винагородила потерпілу, адже саме цього вимагає справедливість. Ідучи за вченням Аристотеля, Хома Аквінський розрізняє, з одного боку, обмін товару на товар або грошей на товар для задоволення необхідних потреб, а з іншого — обмін грошей на гроші або товари з метою отримання зиску. Але на відміну від Аристотеля, який перший вид обміну схвалював, а другий засуджував, адже він «живить жагу зиску», Аквінський вважав, що намагання отримати прибуток, який є метою будь-якої торгівлі, нічим не заперечує моральності, адже прибуток можна використати на корисні справи: утримання сім'ї, допомогу бідності, пожертви. З морального погляду цілком моральним також є отримання прибутку, коли торговець доклав зусиль для надання товарів певних додаткових якостей або коли зиск отримується як плата за перевезення чи збереження товару. Засуджує він лише торгівлю спекулятивну, яка дає зиск без будь-яких додаткових витрат.

Водночас Хома Аквінський негативно ставиться до стягування відсотків за позичені гроші. Він поділяє всі предмети, які можуть позичатися, на такі, що знищуються у процесі споживання (хліб, вино тощо) та такі, використання яких не призводить до їх знищення (наприклад, будинок). Для перших стягнення відсотків — те саме, що отримання подвійної платні, а ось за користування другими цілком справедливо заплатити при їх поверненні за користування. Гроші він відносив до першої категорії, а тому й платити відсоток за них не є справедливим. Що правда, це стосується лише грошей, які позичалися на споживчі блага, а ось якщо гроші позичалися на продуктивне використання, то платити відсоток за позичку є цілком справедливим.

Стосовно ж власності, то тут Хома Аквінський бачить переваги приватної власності в тому, що саме вона встановлює в суспільстві «порядок та мир». А суспільна власність, викликаючи постійні суперечки та непорозуміння, зумовлює недбале ставлення до майна. Він також чітко бачить необхідність розвитку торгівлі, стверджуючи, що, засновуючи державу, слід враховувати зручності, які має територія для торгівлі та економічного розвитку країни. Але, слідуючи за Аристотелем, він віддає перевагу землеробству, розглядаючи його як галузь господарства, яка схвалюється божественним законом.

Праці Хоми Аквінського визначили напрям економічної думки середньовіччя, представники якого отримали назву каноністів, тобто тих, хто дотримується церковних канонів. У цьому напрямі працювали Генріх де Ганг (1220–1295), Жіль де Ром (помер 1316 р.), Ніколя Хорезм (помер 1383 р.) та ін.

Список рекомендованої літератури

1. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 322 с.
2. Бартенев С. А. История экономических учений: Учебник. – М.: Юристъ, 2012. – 674 с.
3. Бартенев С. А. Экономическая история: Учебник. – М.: Экономистъ, 2004. – 568 с.
4. Березин И. Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. – М.: Русская деловая литература, 2011. – 468 с.
5. Березин И. Краткая история экономического развития: Учеб. пособие. – М.: Русская деловая литература, 2014. – 288 с.
6. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польского В. К. Ронина. – М.: Высшая школа, 1991. – 752 с.
7. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад – Восток – Россия: Учебное пособие. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2011. – 344 с.
8. История Европы: В 8 т. – Т. 1: Древняя Европа. – М.: Наука, 1991. – 398 с.
9. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 432 с.
10. Історія економічних учень: Підручник. / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., випр. – К.: Знання, 2014. – Ч. 1. – 1300 с.
13. Камерон К. Краткая экономическая история мира: От палеолита до наших дней: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2011. – 218 с.
12. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. – К.: Либідь, 2012. – 292 с.
13. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Харьков, 1914. – 342 с.
14. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли: От пророков до профессоров. – М.: Дело: Вита-Пресс, 2006. – 744 с.
15. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Філософський аналіз: – Навч. посіб. для студ. гуманіт. ф-тів вузів. – К.: Либідь, 1996. – 352 с.
16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 2011. – 316 с.
17. Толмачева Р. П. Экономическая история: Генезис рыночной экономики: Учебник. – М.: Дашков и Ко, 2012. – 388 с.
18. Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. – К.: ІнЮре, 2013. – Т. 1. – 264 с.
19. Экономическая история мира: Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова.

– М.: Дашков и Ко, 2014. – 636 с.

20. Ядгаров Я. С. История экономических учений: Учеб. для вузов. – 2-е изд.

– М.: ИНФРА-М, 1997. – 544 с.

21. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Республика, 2014. – 722 с.

Контрольні запитання

1. Дати порівняльну характеристику господарського розвитку суспільств європейської та арабо-мусульманської (ісламської) цивілізацій у V–X сторіччях.
2. Надати загальну характеристику господарського розвитку держави франків у V–IX ст.
3. Чому «Салічну правду» називають пам'яткою не лише правової, а й економічної думки середньовіччя?
4. В чому полягає різниця між алодом, бенефіцієм, феодем?
5. Чи можна «Капітулярій про вілли» назвати прогресивним документом відповідної історичної епохи?
6. Якими були особливості господарської системи Західної Європи в XI–XV сторіччях?
7. Якою була історична роль середньовічного міста у становленні ринкових відносин в Західній Європі?
8. Ремісничі цехи та купецькі гільдії як корпоративні форми організації господарської діяльності у середньовічному місті.
9. Роль цехових статутів.
10. В чому полягали економічні погляди Хоми Аквінського та інших каноністів?

ТЕМА 5 ГОСПОДАРСТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

5.1. «Повість минулих років»

Становлення державності у східних слов'ян відбувалося протягом тривалого часу та було закономірним підсумком внутрішньої еволюції їхнього суспільства

Київська Русь була типовою ранньофеодальною державою, в якій завершується становлення феодальних відносин, зростає та зміцнюється феодальне землеволодіння (вотчина). Головними галузями економіки Київської Русі, як і в стародавніх слов'ян, були землеробство та скотарство. Основною формою державних податків спочатку була данина, яку збирали через так зване полюддя. Князі самі або через своїх «посадників» об'їжджали підвладні їм території та збирали данину хутром, медом, воском та ін. У полюддя князь та його дружина вирушали в листопаді, і не раз збирали данину всю зиму та весну, а коли сходила з річок крига – відправляли зібране до Києва. Одиницею обкладання при стягуванні данини з окремої сім'ї був «дим», а з окремого господарства – плуг або рало.

Міста Київської Русі були як центрами ремесла і торгівлі, так і адміністративно-військовими.

Налічувалося до 40 ремісничих спеціальностей: виготовлення зброї, щитів, панцирів, замків, цвяхів, предметів домашнього вжитку, гончарних, ювелірних виробів тощо. Рівень майстерності давньоруських ремісників був надзвичайно високим, не поступався рівню провідних країн того часу. Диференціація ремесел, посилення обміну сприяють розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Основною формою внутрішньої торгівлі були невеликі місцеві ринки, зв'язок між якими був відносно слабким. Зовнішня торгівля в Київській Русі розвивалась завдяки наявності таких важливих торговельних шляхів, як «з варяг у греки» (з Балтійського моря в Чорне), по Волзі до узбережжя Каспійського моря. Вивозились хутра, мед, віск, льняні тканини, прикраси. Ввозились шовкові тканини, парча, оксамит, срібло, мідь, прянощі.

Незважаючи на значну роль торгівлі та ремесла, переважна частина населення займалася землеробством й різними промислами. Значне місце посідало скотарство: розводили велику рогату худобу, коней, свиней.

З розвитком феодального землеволодіння виникає та набирає поширення така його форма, як вотчина – спадкова феодальна власність на землю. Вона виникала в результаті жалування князем землі боярам і визначалась як безумовне володіння землею при необмеженому розпорядженні нею. Вотчина ділилася на панське господарство та селянське подвір'я. У дрібне господарство смерда входили наділ землі, хата, худоба, птиця. Селянин платив феодалу оброк, обробляв своїми знаряддями та своїм тяглом панське поле.

Про створення та структуру Давньоруської держави вчені дізнались з літописів, найціннішим в інформаційному плані з яких був літопис «Повість минулих літ», перша редакція якого була створена ченцем Печерського

монастиря Нестором близько 1111 р. Найповніше вона збереглася у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, які являють собою відповідний звід київського та галицько-волинського літописання. У "Повісті минулих літ" згадуються ранні державні формування слов'янських племен ще до утворення Русі, та описуються династії князів різних племен та династії князів Київських.

Із зміцненням рільництва та поширенням трипільля, зміцнюється вотчинна форма землеволодіння, і селяни поступово починають виконувати на користь князів та бояр панщину та сплачувати натуральні оброки.

«Руська правда» – найважливіше зведення норм давньоруського законодавства і одночасно одна з найвідоміших пам'яток тогочасної економічної думки. «Руська правда» збереглася до нашого часу приблизно у 100 списках, які можна згрупувати в три основні редакції: «Коротка Правда», «Пространна Правда» та «Скорочена Правда».

Основними верствами населення Київської Русі були:

«мужі» – знать, бояри на чолі з Великим князем;

«люди» – міська знать;

«молодші люди» – мешканці міст;

«чернь» – найбільшні прошарки міста;

«селяни (смерди)» – основна маса населення.

Селяни поділялися на групи відповідно до ступеня залежності від знаті. На найнижчому щабелі знаходилися раби (холопи). Раби були одним з основних товарів, що продавали київські купці. У рабство потрапляли полонені, злочинці, боржники. Рабів-боржників називали закупамі. Серед залежного населення розрізняли також рядовичів – людей, які за певною угодою ставали залежними. Залежність рядовича формально була тимчасовою, але найчастіше ставала постійною через нестачу коштів на викуп.

Достатньо чітко «Руська правда» дозволяла визначити суспільне становище представників тих чи інших соціальних груп. Так, визначаючи відповідальність за вбивство огнищанина (старшого княжого дружинника, представника княжої влади) або тіуна (княжого управителя), необхідно було виплатити штраф у 80 гривень (приблизно 16 кг срібла), тоді як за вбивство смерда (як і холопа) – лише 5 гривень (1 кг срібла). Однакова сума штрафу за життя смерда і холопа підкреслює їх близький соціальний стан.

Великий розділ «Правди» присвячено залежним категоріям населення, зокрема холопам; низка статей захищає права феодала. Так, у ст. 11 зазначається, що власник не лише повертає свого холопа, в разі його втечі, а й отримує штраф від тих, хто його переховував або не видавав.

Значна частина статей присвячена захистові майнових прав. Так, у ст. 13 йдеться про відшкодування збитків і покарання винного в разі виявлення речі у межах громади. Отже, давньоруське законодавство, як і західноєвропейське, активно захищає права власності, що свідчить про досить високий рівень розвитку цього інституту.

З прийняттям християнства з'являється ще один значний прошарок суспільства – духовенство, яке замінило собою волхвів та інших служителів язичницьких культів. Церква та монастирі також ставали великими

землевласниками; процес закабалення, притаманний феодалам, власникам вотчин, відбувався й у вотчинах церковних. Церква приймала княжі пожалування, вона захоплювала землі вільних смердів, отримувала й так званих «задушних холопів» (тобто тих холопів, яких їхній власник заповідав «на спомин душі»).

5.2. Місто та міське господарство в Київській Русі. «Руська Правда»

У Київській Русі 13–15% населення мешкали у містах і селищах, яких нараховувалося близько 240. Але тільки 74 міста мали населення близько 4–5 тис. чол. Серед міст вирізнявся Київ, де мешкали 35–40 тис. чол. На той час це було одне з найбільших міст Європи. Міста Київської Русі були як центрами ремесла і торгівлі, так й адміністративно-військовими. Вони виникали на торговельних перехрестях та водних транспортних шляхах. Так, на шляху «із варяг у греки» були розташовані такі стародавні міста, як Київ, Любеч, Чернігів, Смоленськ, Новгород та ін. Пізніше великі київські князі почали споруджувати міста-фортеці на нових землях з метою захисту від зовнішніх ворогів, для торгівлі з народами, яких завоювали. З поширенням християнства міста почали виникати поблизу великих монастирів.

Міста ставали адміністративними, торговельними, ремісничими центрами, саме в них надавали перевагу для будівництва своїх дворів князі та бояри. Майстри родинами селилися у містах окремими районами, вулицями за певним галузевим принципом: поселення гончарів, ковалів, зброярів, кожум'як тощо. Ремісничі посади розташовувалися упритул до міських укріплень, як, наприклад, Поділ у Києві. Свого розквіту ремісниче виробництво досягло у XI–XII ст., коли ремесло нараховувало до 40 спеціальностей. Через високий попит на вироби із заліза (сільськогосподарський реманент, металеве спорядження, зброя) перше місце серед ремесел належало виплавці заліза та металообробці. Ковальство на той час поділялося на ряд спеціальностей, від нього вже відокремилися зброярі, щитники, гвіздочники. Власне, відбувався процес відокремлення ковальства від металургії.

Високим рівнем майстерності відзначалися й давньоруські ювеліри. Вони знали всі прийоми, відомі на той час найславетнішим майстрам інших країн тодішнього світу. Вони оволоділи складною технікою огранки, фігурного литва, перегородчастої емалі, створили справжні шедеври ювелірного мистецтва. Їх вироби були широко відомі не лише на Русі, а й далеко за її межами.

Відзначалися високим рівнем та досконалістю виконання й вироби гончарів, які випалювали свої вироби в спеціальних горнах. Набуло поширення також і виробництво цегли – плінфи. Значних успіхів досягли давньоруські зодчі. У добу Київської Русі були побудовані такі величні споруди, як Десятинна церква, Софіївський та Успенський собори у Києві, Спаський та Борисо-Глібський собори в Чернігові, численні князівські та боярські «кам'яні палати».

Великого розвитку отримало також і теслярство, адже значну кількість церковних будівель, княжих та боярських теремів, а також будівель для простого люду зводили з дерева. Високої якості досягло виробництво тканин, особливо з льону та вовни.

Ремісники, як на Заході у цехи, почали об'єднуватися в «дружини» (як, наприклад, вишгородські ремісники «древоділи»), але вони не перетворилися на справжні ремісничі цехи, тотожні західноєвропейським, через низку причин, серед яких варто назвати відсутність конкуренції з боку сільських ремісників і відсутність феодалів – власників міст, а отже й необхідності захисту від їхньої сваволі.

Диференціація ремесел, посилення обміну сприяють розвиткові внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Основною формою внутрішньої торгівлі були невеликі місцеві ринки, зв'язок між якими був відносно слабким. Значно більшого розвитку зазнала зовнішня торгівля. Давньоруські купці торгували з Візантією, Центральною Європою, Скандинавією, Середньою Азією, арабськими країнами. Основними експортними товарами були хутра, віск, мед, льон, шкіра, ювелірні вироби, панцирі, зброя тощо. Імпортували передовсім предмети розкоші – шовкові тканини, парчу, оксамит, зброю, ювелірні вироби, прянощі тощо.

Гроші у східних слов'ян з'являються задовго до створення держави. Архаїчна назва грошей «скот», яка зустрічається у «Руській правді», напевно, не означає, що худоба у давніх слов'ян була засобом обміну. Такі терміни існують у цілому ряді європейських мов, що дає можливість вважати цей термін залишковим явищем давньої індоєвропейської мови. У Київській Русі грошова одиниця найчастіше називалася купо, а також гривня як вища одиниця грошово-вагової системи. Гривня ділилася на 20 ногат, 25 кун та 50 резон. Ці грошові одиниці, як правило, були не реальними засобами обміну, а лише його ваговими елементами.

5.3. Утворення Галицько-Волинської держави як результат феодалної роздробленості земель у складі Польщі та Литви. Висвітлення цих процесів у документах («Литовські статuti», «Статут на волоки»)

Кінець XI–середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період феодалної роздробленості, причому характерною рисою цього процесу був його прогресуючий характер, коли держава досить швидко розпадається, і на теренах Русі з'являються окремі самостійні князівства та землі. Так, якщо у XII ст. утворилися 12 князівств (земель), то їх кількість на початку XIII ст. досягла 50. Великий князь Київський фактично втрачає значення глави давньоруської держави, хоча боротьба за київський «стіл» між князями не припиняється.

Процес розпаду Давньоруської держави був закономірним, зумовленим об'єктивними причинами, зокрема й економічного характеру. Однією з найважливіших з них було зростання та зміцнення великого феодалного землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, в основі якого лежала замкнутість, воно посилювало владу місцевих бояр та князів, створило

передумови економічної самостійності та політичної відокремленості давньоруських земель.

Галицько-Волинське князівство утворилося лише наприкінці XII ст. в результаті об'єднання князем Романом Мстиславовичем Волинського та Галицького князівств (1199 р.). Це був початок створення нової ранньфеодальної держави на теренах України. Вже в першій половині XIII ст., це було велике феодальне об'єднання, в яке входили не лише Галицька та Волинська землі, а й Поділля та частина Київщини разом з Києвом, де князь Данило Романович поставив свого намісника. Економічний розвиток цих земель характеризувався тими ж особливостями, що й розвиток Київської Русі.

Протягом XIII – XIV ст. землі Давньоруської держави переживають вельми важкі часи, пов'язані з татаро-монгольською навалою. Вже перші наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. З 74 міст колишньої Київської Русі було зруйновано 49, з яких 14 вже ніколи не піднялися, а 15 перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років. Зникла низка ремісничих спеціальностей, були втрачені секрети виробництва деяких ювелірних виробів (емалі, зерні, черні). Руські землі надовго потрапили в економічну та політичну залежність від Золотої Орди.

Політична залежність полягала у тому, що князі повинні були з'являтися до Золотої Орди за спеціальними «ярликами» — грамотами, що давали право на князювання. Отримання такого «ярлика» залежало не від прав на те чи інше князівство, а від подарунків та інших умов.

Кінець XI – середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період феодальної роздробленості, причому характерною рисою цього процесу був його прогресуючий характер, коли держава досить швидко розпадається, і на теренах Русі з'являються окремі самостійні князівства та землі.

Процес розпаду Давньоруської держави був закономірним, обумовленим об'єктивними причинами, у тому числі й економічного характеру. Однією з найважливіших з них було зростання та зміцнення великого феодального землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, в основі якого лежала замкнутість, воно посилювало владу місцевих бояр та князів, створило передумови економічної самостійності та політичної відокремленості давньоруських земель.

Як відомо, велике феодальне землеволодіння формується різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель, а також як нагорода за службу князю. Спочатку цей процес сприяв зміцненню центральної влади, адже кожен з нових землевласників потребував підтримки великого князя. Не менш важливою причиною була зміна кон'юнктури та занепад торгівлі, особливо торговельного шляху «із варяг у греки». У цей час половці фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, нищівного удару транзитній торгівлі через Київ було нанесено двома подіями світового значення: по-перше, Візантія, позиції якої слабшали, у 1082 р. за допомогу у війні з Сицилією дала дозвіл Венеції

торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; по-друге, Хрестові походи відкрили для італійських, французьких та німецьких міст морський шлях на схід, безпосередньо зв'язавши Західну Європу з Малою Азією, Візантією. Унаслідок цього Київ втрачає значення основного торговельного центру, що зумовлює певною мірою й втрату політичної ваги, його відносний занепад та посилення інших міст – Чернігова, Галича, Володимира-на-Клязьмі, Новгорода, Смоленська тощо. При цьому не слід забувати, що зростаючі на торгівлі міста стають джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу.

Саме ці причини обумовили появу нового центру політичного та економічного життя, спадкоємиці Київської Русі, першої держави, що існувала лише на українських етнічних землях – Галицько-Волинської держави, яка упродовж півтора століття відігравала надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян. На жаль, нескінченні феодалні міжусобиці, свавілля бояр, постійне втручання сусідніх держав не дали можливості зберегтися цій державі, падіння якої призвело до багатвікової втрати української державності. Одними з перших на українські землі рушили литовські князі. Уже в другій половині XIV ст. під владою Литви опинилися вся Білорусь, частина земель Росії та значна територія України – майже вся Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля.

Руські землі з економічного та культурного погляду стояли вище Литви, що обумовило надзвичайно сильний вплив східнослов'янських народів на завойовників. Тому Литва, приєднуючи землі Русі, «старини не рушила, а новини не вводила», що пояснює відносно мирне приєднання українських земель. Загалом, українці досить схвально ставилися до цього акту, адже він сприяв обороні краю від набігів татаро-монголів.

Норми руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було сприйнято Литвою. Державною мовою Великого князівства Литовського стала мова руська, нею велося все діловодство. В цих умовах Волинь, Поділля та Наддніпрянщина в межах Великого князівства Литовського зберігали свою самобутність. Але ситуація змінилася після Кревської унії Литви з Польщею (1385 р.). Протягом XIV – першої половини XVI ст. українські землі у складі Литовської держави зазнали глибоких політичних та соціально-економічних змін.

Як відомо, ще в середині XIV ст. землі Галичини були захоплені Польщею, і відразу ж розпочався процес покатоличення та спольщення місцевого населення. Унія між Польщею та Литвою відкривала можливості для польської шляхти поширити свої володіння та вплив на всі українські землі, але остаточно цієї мети Польща досягла лише після Люблінської унії (1569 р.), після утворення єдиної Польсько-литовської держави – Речі Посполитої.

Литовські Великі князі та польські королі вважали українські землі власністю своїх держав. Вони роздавали грамоти на володіння землями з правом експлуатації селянства, яке тут проживало. Права феодалів закріплювалися в державних актах – Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр.,

а також у численних привілеях, які забезпечували їм шляхетські звання, державні посади та звільнення від повинностей і податків.

Феодальна земельна власність була фундаментом усієї системи експлуатації. З розвитком великого феодального землеволодіння найтісніше пов'язувався процес поступового покріпачення селянства. Наділений землею селянин ставав особисто залежним від феодала, був змушений віддавати йому частину виробленого ним продукту. У Польському королівстві ще в 1347 р. було законодавче оформлено покріпачення частини селянства, а через кілька років дія цього статуту поширилася на Галичину. В Литві остаточне покріпачення селян закріпив Литовський статут 1588 р. За селянами зберігалось лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах, якими вони користувалися.

5.4. «Галицько-Волинський літопис»

Втрати від монголо-татарської навали та тягар від «ярма» не були однаковими для різних земель Русі. Найбільшої шкоди зазнала Північно-Східна Русь, найменшої – розташоване на південному заході Галицько-Волинське князівство. І хоча Данилові Романовичу (Галицькому) довелося їхати в Орду по ярлик, тобто визнати над собою владу золотоординських ханів, його землі перебували в меншій залежності порівняно з іншими руськими землями. Тому й господарство тут в основному зберігало поступовий характер. Відроджувалися розорені Батием старі міста. Торговельні центри та основні торгові шляхи поступово переміщуються до галицько-волинських міст, набувають значення такі міста, як Львів, Луцьк, Галич, Холм, сюди приїздить купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції.

Данило Галицький веде непримиренну боротьбу з монголами, намагається організувати хрестовий похід проти них, звертається до західноєвропейських правителів та до Папи Римського. Але його намагання виявилися марними, ідея хрестового походу не отримала підтримки на Заході. У власних землях боротьба з татаро-монголами ускладнювалася неодностайністю населення в ставленні до них. Так, у деяких регіонах населення надавало перевагу безпосередньому підпорядкуванню завойовникам перед власними князями. Це призвело до того, що Данило Галицький був змушений воювати проти своїх же племен, що не визнавали його владу і підкорялись лише Золотій Орді. На думку істориків саме це викликало другий похід ханів Золотої Орди на руські землі. Після розгрому татаро-монгольських військ на Синіх Водах (1362 р.) військами трьох сусідніх народів – українського, білоруського та литовського – українські землі були звільнені від їх панування, але підпали під панування інших завойовників.

Список рекомендованої літератури

1. Бартенев С. А. История экономических учений: Учебник. – М.: Юристъ, 2012. – 674 с.
2. Бартенев С. А. Экономическая история: Учебник. – М.: Экономистъ, 2004. – 568 с.
3. Березин И. С. Краткая история экономического развития: Учеб. пособие. – М.: Изд-во РДЛ, 2014. – 288 с.
4. Березин И. С. Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. – М.: Изд-во РДЛ, 2011. – 468 с.
5. Бобович И. М., Семенов А. А. История экономики: Учебник. – М.: ООО «ТК Велбин», 2012. – 564 с.
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. : Ігри обміну. – К.: Основи, 2014. – 478 с.
7. Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с фр. Д. Лоевского; Предисл. Р. Блока. – Екатеринбург: У-Фактория, 2013. – 312 с.
8. Греков Б. Киевская Русь. – М.: АСТ, 2013. – 398 с.
9. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад – Восток – Россия: Учебное пособие. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2011. – 344 с.
10. История средних веков: Хрестоматия / Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. – 5-е изд., дораб. – М.: Палеотип, 2014. – 732 с.
11. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., випр. – К.: Знання, 2014. – 1300 с.
12. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. – К.: Знання, 2013. – 556 с.
13. Історія України: Документи, матеріали: Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2012. – 668 с.
14. Климович Л. И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. – М.: Палеотип, 2013. – 378 с.
15. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2011. – 431 с.
16. Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Под общ. ред. В. А. Бабинцева; Послесл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2013. – 268 с.
17. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Харьков, 1914. – 342 с.
18. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли: От пророков до профессоров. – М.: Дело: Вита-Пресс, 2006. – 744 с.
19. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Фенікс, 2013. – 760 с.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Знання, 2011. — 868 с.
21. Пронштейн А. П., Задера А. Г. Практикум по истории СССР: (Период феодализма). – М.: Высш. шк., 1969. – 314 с.
22. Толмачева Р. П. Экономическая история. Генезис рыночной экономики: Учебник. – М.: Дашков и Ко, 2012. – 388 с.

23. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Альтернативи, 2013. – 284 с.
24. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрис, 2010. – 316 с.
25. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. Л. Грацианского, С. Д. Сказкина. – 3-е изд., испр. – М.: Учпедгиз, 1953. – Т. 1. – 172 с.
26. Экономическая история мира: Европа / Под общ. ред. М.В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 636 с.
27. Энциклопедия для детей: Религии мира. – Т. 6. – Ч. 2. – М.: Аванта, 2011. – 334 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2010. – 388 с.
29. Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. пособие. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ВЛАДОС, 2011. – 568 с.
30. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Республика, 2014. – 722 с.

Контрольні запитання

1. Основні віхи в економічній історії Київської Русі періоду раннього феодалізму.
2. Основні верстви населення Київської Русі і особливості їх економічного розвитку.
3. Грошова система Київської Русі.
4. Місто та міське господарство в Київській Русі.
5. Утворення Галицько-Волинської держави як результат феодальної роздробленості земель у складі Польщі та Литви.
6. Висвітлення процесу утворення Галицько-Волинської держави в історичних документах («Литовські статuti», «Статут на волюки»).
7. Особливості економічного і політичного розвитку Галицько-Волинського князівства.

ТЕМА 6

ПЕРЕДУМОВИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА ТА ЗАРОДЖЕННЯ ІНСТИТУТІВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ XV-XVI СТ.)

6.1. Еволюція господарських форм у країнах Західної Європи на етапі розпаду натурального господарства

XVI–XVII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Зміст цієї перехідної епохи полягав у розкладі феодальних відносин і формуванні передумов індустріалізації господарства, зародженні інститутів ринкової економіки.

Головною причиною переродження феодальних відносин у ринкові виступила неадекватність форм організації феодального господарства умовам його відтворення й подальшого розвитку суспільства. У надрах феодального суспільства як цілковито об'єктивне явище відбувалася еволюція господарського розвитку в напрямі поступового витіснення натуральної форми господарства товарною. Криза натуральної системи господарства була початком становлення господарства ринкового типу.

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства, формування великих капіталів, перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу, використання найманої робочої сили, посилення майнової та соціальної диференціації тощо.

Передумови індустріалізації господарства та зародження інститутів ринкової економіки склалися в другий період європейського феодалізму в країнах Північно-Західної Європи (Англії, Нідерландах, Франції). Головними з них були: просте товарне виробництво, купецько-лихварський капітал, руйнація натуральних форм феодального господарства, ремісничих цехів, купецьких гільдій, грошова рента, становлення внутрішніх національних ринків. Створенню загальноєвропейського товарного та грошового ринку сприяла міжнародна торгівля. У країнах Західної Європи початок переходу від феодального до капіталістичного господарства поклали зміни у сфері матеріального виробництва, стані та характері розвитку продуктивних сил, а також розширення внутрішнього і зовнішнього ринку, що сформувалися на межі XV і XVI століть.

На кінець XV ст. економіка феодального господарства в країнах Західної Європи набула певного розвитку. Чітко окреслилося феодальне та селянське господарство. Швидко зростає економічна роль феодальних міст, які стрімко розвиваються, а в них – ремісничого виробництва, що перетворюється на дрібнотоварне, поглиблюється суспільний поділ праці, розвивається внутрішня та зовнішня торгівля, зростає роль грошей. Зростання ринку, втягування сільського господарства в товарно-грошові відносини лягає в основу цих процесів.

Поділ праці набуває якісно нового значення і відбувається на різних господарських рівнях; міжнародному (спеціалізація країн на виготовленні окремих видів товарів), макроекономічному, національному (остаточне виділення ремесла в окрему галузь, поява нових галузей економіки), мікроекономічному (поопераційний поділ праці в цехах, мануфактурах).

У процесі розкладу феодалних господарств та переходу до індустріалізованих капіталістичних господарств вирішальна роль належить розвиткові науки, техніки, промисловості, сільськогосподарського виробництва, в результаті чого було створено передумови для здійснення великих географічних відкриттів кінця XV – початку XVIII ст.

Темпи економічного розвитку європейських країн ще більше зростають на останньому етапі існування середньовічного суспільства в XV – першій половині XVII ст. Виникають й активно розвиваються капіталістичні відносини. Надзвичайно велику роль у цьому процесі відіграють Великі географічні відкриття, зокрема, відкриття європейцями нових земель та континентів, активне освоєння ними інших частин світу, установа економічних зв'язків між окремими регіонами земної кулі.

Об'єктивна необхідність пошуку нових торговельних шляхів (передусім до Індії) була зумовлена відповідною економічною та політичною ситуацією, що склалася на той час в Європі. У XV ст. відбувається поступове подолання феодалної замкнутості європейських держав, утворення та зміцнення абсолютистських режимів. Особливо важливими ці чинники стали для країн Піренейського півострова – Іспанії та Португалії. Адже саме в XV ст. завершується «реконкіста» – довготривала війна проти маврів за звільнення від їх влади Піренейського півострова. У результаті такої довготривалої боротьби значна частина населення регіону, яка вміла тільки воювати, залишилася без діла. Економіка цих країн, виснажена війною, була надто слабкою для того, щоб феодали, позбавлені звичних воєнних занять, перетворилися у великих сільських господарів, як, наприклад, в Англії. Саме тому іспанська та португальська корони спрямовували їх небезпечну енергію за межі країни, на завоювання земель за океаном, що зумовило пріоритет саме цих країн у відкритті та освоєнні нових земель.

Треба звернути увагу на основні економічні передумови Великих географічних відкриттів. Насамперед, дуже важливою передумовою є зрушення у розвитку продуктивних сил Західної Європи, початок розкладу феодалної та зародження у її надрах нової, капіталістичної системи, які наприкінці XV ст. проявилися в істотних змінах у сфері матеріального виробництва, стані та характері продуктивних сил, зростанні товарно-грошових відносин та розширенні ринку.

Одночасно зі зростанням товарності промислового та сільськогосподарського виробництва відбувається розширення внутрішнього ринку європейських країн та зовнішньоторговельних відносин. Ускладнюється грошовий обіг, з'являються нові форми торговельних операцій, посилюється роль торговельних бірж. Усе це вимагає дедалі більшої кількості дорогоцінних металів як засобів обігу. Проте європейські джерела срібла в Іспанії та

Німеччині вже були значною мірою виснажені. А середземноморська торгівля, яка традиційно забезпечувала приплив дорогоцінних металів в Європу, переживала період кризи через блокування основних торговельних шляхів Османською імперією в результаті завоювання турками-османами Південно-Середземноморського та Азово-Чорноморського басейнів, феодалної роздробленості Золотої Орди, що також сприяло блокуванню традиційних торговельних шляхів та перетворенню арабів, які захопили Аравійський півострів, у монополістів-посередників в цьому напрямку торгівлі. Як наслідок, торгівля європейців зі Сходом ставала нееквівалентною, що спричиняло відплив, а не приплив дорогоцінних металів. «Жага золота» штовхала європейців на пошук нових шляхів на Схід, через океани.

Крім того, в розширенні надходжень в Європу дорогоцінних металів були також зацікавлені абсолютистські монархії та дворянство, грошові потреби яких істотно збільшуються. Абсолютистська влада шукала додаткових джерел поповнення скарбу (казни), необхідних для утримання державних структур, які значно зросли (апарат управління, службовці, армія тощо), а більшість феодалів, через подрібнення родових земельних маєтків, істотно збідніла.

Ще однією важливою причиною Великих географічних відкриттів слід вважати досягнення в науці та техніці європейців, які забезпечили саму можливість тривалих подорожей. Насамперед, це відродження античних уявлень про те, що Земля – куля, уточнення карт, удосконалення навігаційних приладів (компас, астролябія), а також будівництво суден нового класу – каравел, з трьома щоглами та ярусним розташуванням вітрил, що давало змогу йти потрібним курсом при будь-якому напрямку вітру, а отже, здатних подолати великі відстані в складних умовах океану.

6.2. Передумови та суть Великих географічних відкриттів

Об'єктивна необхідність пошуку нових торговельних шляхів (передусім – до казкової Індії) була зумовлена відповідною економічною та політичною ситуацією, що склалася на той час в Європі. Великі подорожі європейців зумовлені цілою системою передумов.

Основними **економічними передумовами** Великих географічних відкриттів є зрушення в розвитку продуктивних сил Західної Європи, початок розкладу феодалної та зародження в її надрах нової, капіталістичної системи, які наприкінці XV ст. дістали прояв в уже констатованих нами істотних змінах у сфері матеріального виробництва, стані та характері продуктивних сил, зростанні сфери товарно-грошових відносин і розширенні ринку. Серед економічних передумов мали місце наступні:

1. Бурхливий розвиток промисловості, зростання товарності сільського господарства, що приводило до потреби нових ринків збуту;
2. Ускладнення грошового обігу та посилення ролі торговельних бірж вимагало більшої кількості дорогоцінних металів як засобів обігу (європейські джерела срібла були значною мірою виснажені). «Жага золота» штовхала європейців на пошук нових шляхів на Схід, через океани;

3. Криза середземноморської торгівлі. Завоювання Туреччиною Південно-середземноморського та Азовсько-Чорноморського басейнів і феодална роздробленість Золотої Орди сприяли блокуванню традиційних торговельних шляхів та перетворили арабів, які захопили Аравійський півострів, у монополістів-посередників у цьому напрямі торгівлі. А це робило торгівлю європейців зі Сходом нееквівалентною і сприяло відтоку, а не притоку дорогоцінних металів.

До **політичних передумов** Великих географічних відкриттів можна віднести:

1. Розвиток абсолютизму в Західній Європі, який створив передумови для організації великих морських експедицій, головною метою яких було захоплення колоній, оскільки істотно збільшилися грошові потреби абсолютистських монархій і дворянства на утримання значно зрослих державних структур та розкішне життя двору. Одночасно більшість феодалів через подрібнення родових земельних маєтків істотно збідніла;

2. Завершення державного об'єднання низки країн Західної Європи, що супроводжувалося закінченням тривалих виснажливих воєн.

Науково-технічними передумовами Великих географічних відкриттів були досягнення в науці та техніці європейців, які забезпечили саму можливість тривалих подорожей. Це, насамперед, відродження античних уявлень про те, що Земля – куля, уточнення карт, удосконалення навігаційних приладів (компас, секстант, астролябія), а також будівництво суден нового класу – каравел з трьома щоглами та ярусним розташуванням вітрил, що дозволяло йти потрібним курсом за будь-якого напрямку вітру, а, отже, здатних подолати великі відстані в складних умовах океану. Каравели стали одним із символів цієї епохи.

Великі географічні відкриття мали великі наслідки не тільки для країн Європи, а й для всього людства. Одним з найбільш значущих економічних результатів Великих відкриттів стала так звана «революція цін» у Західній Європі, яка відіграла вельми значну роль у розкладі феодалізму та формуванні капіталістичного господарства.

6.3. Роль Великих географічних відкриттів у становленні ринкового господарства суспільств Європейської цивілізації

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими областями, землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани: Атлантичний, Індійський, Тихий. Зовнішня торгівля у XVI–XVIII ст. досягла розмірів світової. До її обігу були залучені нові товари, до того не відомі в Європі: тютюн, кава, какао, чай та ін. Почалася формування світового ринку як складової частини індустріальної економіки. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабон, Севілья, з середини XVI ст. – Антверпен, у XVII – Амстердам, у XVIII ст. – Лондон.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася, насамперед, в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота та срібла (у 1600 р. — 83%). Ціни на товари зросли в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – в 2,3, а в Англії – в 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Наслідки революції цін були значними. Збагатилися купці, які займалися посередницькою торгівлею. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва. Збільшилися прибутки промисловців внаслідок здешевлення найманої праці. В аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію зросли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального грабунку вступили Іспанія і Португалія, створивши величезні колоніальні володіння. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках. Нещадне пограбування колоніальних народів принесло європейським колонізаторам величезні багатства й сприяло піднесенню економіки європейських країн.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; спеціалізація ремесла, що наближалася до рівня мануфактурного поділу праці; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення. У сільському господарстві ці процеси відбувалися повільно. Феодальна земельна власність поступово стала об'єктом купівлі-продажу. Розорення дрібного і середнього дворянства набуло широких масштабів. У Франції воно поповнювалося за рахунок "людей мантиї" (чиновників, буржуазії). Селянські цензиви еволюціонували у дрібну селянську власність, феодальна грошова рента і оренда – у капіталістичну ренту і оренду, використовувалася наймана робоча сила. Дворянство збідніло. Були вигідними ліквідація селянських наділів, перехід до фермерського господарства.

Переміщення основних торговельних шляхів із Середземного моря до Атлантичного океану зумовило занепад італійської торгівлі, передусім, венеціанської та генуезької. Роль основних торговельних центрів спочатку переходить до портів Піренейського півострова (Ліссабон, Кадіс – аванпорт Севільї та ін.). Італійські міста змінили торговельну спеціалізацію (ввезення до Європи східних тканин, вивезення на Схід англійського сукна). Німецькі міста опинилися поза світовою торгівлею. Водночас зросло значення міст уздовж узбережжя Атлантичного океану, насамперед Антверпена (Нідерланди), який став справжнім центром світової торгівлі – як ввозу, так і вивозу з Європи.

6.4. Наслідки Великих географічних відкриттів та їх значення для розвитку світової економіки

Великі географічні відкриття мали надзвичайно важливе значення не лише для європейської, а й для світової економіки:

1. Розширилася територіальна сфера обігу. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Внаслідок відкриття нових земель до кінця XVI ст. площа відомої європейцям поверхні Землі збільшилася в шість разів.

2. Розширився торговельний асортимент за рахунок нових товарів (тютюн, какао, кава, картопля, томати тощо); різко збільшився обіг відомих, але рідкісних раніше рису, цукру, прянощів.

3. Боротьба за оволодіння новими ринками приводить до створення в ряді країн монопольних торговельних об'єднань, найпотужнішими з яких стали голландська та англійська Ост-Індські компанії, які у середині XVI ст. діяли в усіх колоніальних країнах. Величезні масштаби колоніальної експансії реалізували завдання первісного нагромадження капіталу.

4. Центр торгівлі переміщується із Середземного моря в Атлантичний (головна роль у світовій торгівлі припадає на Голландію, Англію і Францію), Індійський, а пізніше – Тихий океани. Завдяки цьому зовнішня торгівля в XVI–XVIII ст. сягає рівня світової.

5. Змінюється техніка торгівлі, яка зростає настільки, що поширюється торгівля за зразками. Огляд усього товарного асортименту став фізично неможливим. Зростання товарної маси диктувало зміни в механізмі торгівлі. У XVI ст. виникають спеціальні місця для огляду зразків і укладання угод – торговельні біржі. Це, в свою чергу, викликає потребу в кредитах для кредитування торгівлі та сприяє заснуванню великих банків. З часом роль центру світової торгівлі й кредиту поступово отримують Амстердам та Лондон. Починаючи з 1585 року, Амстердамська біржа здійснює регулярну публікацію цін на товари.

6. Відбувається становлення світового ринку. Завдяки сміливим експедиціям мореплавців багатьох країн світу торговельні шляхи зв'язали між собою Європу, Африку, Америку та Австралію і почав складатися світовий ринок. Його виникнення стало ще одним потужним поштовхом до зародження і розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі.

7. Наслідком Великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій в економічній політиці європейського абсолютизму. Вона набула яскраво вираженого меркантилістського характеру.

Великі географічні відкриття створили основу для виникнення міжнародного поділу праці та світового господарства. Кордони європейського світу суттєво розширилися й охопили майже всю планету за винятком Австралії. У 1493 р. Папа Римський скріпив своєю печаткою перший договір про поділ світу між Іспанією та Португалією. Великі географічні відкриття мали великі наслідки не тільки для країн Європи, а й для всього людства. Одним з найбільш значущих економічних результатів Великих відкриттів стала

так звана «революція цін» у Західній Європі, яка відіграла вельми значну роль у розкладі феодалізму та формуванні капіталістичного господарства.

6.5. Первісне нагромадження капіталу: сутність, джерела та значення для становлення ринкового господарства

Процес первісного нагромадження капіталу забезпечив усі необхідні умови для переходу від переважно натурального, дрібнотоварного господарства до ринкового товарного виробництва:

- звільнення основної маси робітників від особистої, феодальної залежності і станових, цехових обмежень; відокремлення робітників від засобів виробництва, з метою створення для них необхідності пошуку роботи за грошову плату;

- концентрація капіталу, переважно в грошовій формі, у руках тих, хто спроможний організувати й управляти великомасштабним товарним виробництвом (у підприємців);

- наявність ринків постійного збуту продукції.

Примусове позбавлення дрібних товаровиробників засобів виробництва і їх перетворення у бідних продавців своєї робочої сили було важливим кроком до створення умов для капіталістичного виробництва.

Другим важливим кроком на шляху організації капіталістичного виробництва був процес нагромадження великих грошових запасів у руках цехових майстрів, фермерів, але головним чином – у купців і лихварів.

Основними джерелами нагромадження капіталів стали:

- зовнішня торгівля, особливо колоніальними товарами – перцем, прянощами, пахощами, тютюном;

- система протекціонізму, державні позики, податки;

- пряме пограбування колоніальних володінь і залежних земель, колоніальні війни, торгівля рабами, піратство;

- організація в колоніях (в Америці) рабовласницького, плантаторського господарства; жорстокі методи поневолення та пограбування корінного населення Африки, Азії, Північної і Південної Америки;

- нещадна експлуатація позбавлених засобів виробництва і засобів існування робітників у майстернях і робочих будинках, де робота виконувалася з перервами лише на сон і харчування.

Отже, процес первісного нагромадження капіталу – це історичний процес відокремлення робітників від засобів виробництва, процес примусового позбавлення їх приватної власності й перетворення в бідних продавців своєї робочої сили, що передував власне капіталістичному нагромадженню. Його головною відмітною ознакою були розвиток товарно-грошових відносин, становлення ринкової економіки. Виходячи з того, що капітал – це вартість, що зростає, його нагромадження починалося там, де вартість працювала на своє збільшення.

6.6. Форми господарств на етапі утвердження мануфактурного виробництва в країнах Західної Європи та на українських землях

Еволюція ринкового господарства в країнах Європи та українських землях пов'язана з мануфактурним виробництвом як більш прогресивною й адекватною досягнутому рівню розвитку продуктивних сил формою організації виробництва.

Із середовища заможних майстрів, купців і дрібних фінансистів формується прошарок мануфактурників – власників великих майстерень, не зайнятих фізичною працею, які є капіталістами. А дрібні ремісники поступово втрачають незалежність і право власності спочатку на вироби, а потім і на саме господарство та знаряддя виробництва. «Паломництво», або «розсіяна» мануфактура, одержало особливо бурхливий розвиток там, де були слабкі цехові обмеження. А цехові майстри, збільшуючи масштаби свого виробництва і ступінь поділу праці, створювали централізовані мануфактури. Особливо ефективні мануфактури були в галузях з дорогими, складними засобами виробництва і стійкого масового збуту: видобувній, збройній, суднобудівній, друкарській, ткацькій.

Мануфактурне виробництво в Україні мало свої особливості. Основними видами мануфактур, що існували в українських землях, були кріпосна та капіталістична мануфактури. До кріпосної мануфактури належали:

- вотчинна мануфактура (підприємство, базоване на примусовій праці, що виникає з XVII ст. у великих маєтках-вотчинах Російської імперії; в основному займається переробкою сировини, що виробляється в маєтку); в Україні до вотчинної мануфактури відносять суконну та цукрову мануфактури;

- посесійна мануфактура (виникає у XVIII ст., в період правління Петра I; передбачає умовне володіння, використовує примусову працю приписних робітників); найбільшого поширення набула в галузях важкої індустрії.

До капіталістичної мануфактури належали:

- купецька мануфактура (виникає в Україні в XVII ст., базується на вільнонайманій праці; як правило, належить представникам III стану – купцям);

- селянська мануфактура (підприємство, засноване заможним селянством); виростає, як правило, із селянських кустарних промислів, використовує вільнонайману працю.

Розвиток ремесла, його подальша спеціалізація, поява мануфактур посилювали територіальний поділ праці, що в свою чергу стимулювало розширення внутрішнього ринку. Збільшилася кількість торгів та ярмарків. Міцніли й економічні зв'язки України з зовнішнім світом: з Західною Європою, Росією, Сходом. Проте, умови для торгівлі були дуже важкими. Економічна політика польського уряду захищала, передусім, інтереси шляхти і завдавала великої шкоди розвиткові української вітчизняної промисловості, затримувала загальний економічний розвиток.

6.7. Господарська система Голландії у XVI–XVII століттях та причини її занепаду

У другій половині XVI ст. відбулася буржуазна революція, яка мала форму національно-визвольної війни проти панування Іспанії та закінчилася створенням на півночі Нідерландів незалежної буржуазної республіки Голландії, результатом чого було стрімке, хоча й коротке, економічне піднесення.

На початку XVII ст. в результаті активної колоніальної експансії Голландія утворює колоніальну імперію, агресивно експлуатуючи через Ост-Індську акціонерну компанію острови Індонезії, Індії, Індокитаю, Японії, на яких створювалися голландські плантації з використанням рабської праці.

Буржуазна революція прискорила розвиток різних промислових галузей. Та все ж головну роль у господарському розвитку Голландії відіграв не промисловий, а торговельний капітал. Усі країни здійснювали торгівлю через Голландію, яка стала світовим торговельним посередником. Вона контролювала більшу частину торговельних перевезень на північних морях і Середземномор'ї, їй належало 60% світового торговельного флоту.

Накопичені торговельні капітали зробили Голландію найбагатшою країною, країною-банкіром. Амстердамський банк стає загальноєвропейським кредитним центром. Тут створюється перша в світі фондова біржа як самостійний орган з торгівлі цінними паперами.

Але в результаті того, що накопичені капітали не переливалися в промислові галузі, а залишалися в торговельній сфері, й торговельне панування не відповідало промислому потенціалу, Голландія поступово втрачає світове значення (XVIII ст.) та отримує поразку в економічному змаганні з Англією.

6.8. Піднесення Англії та створення ринкового устрою її економіки (XVI–XVII ст.)

У XVI ст. Англія перетворилась у колоніальну імперію, передову державу світу, володіння якої були розкидані по всіх континентах, а століттям раніше вона була в економічній ізоляції на окраїні Європи і вважалась її сировинним додатком.

Цьому сприяло переміщення світових торговельних шляхів у XVI ст. із Середземного моря до Атлантичного океану. Англія опинилась у центрі світових морських торговельних шляхів, чим було покладено край відносній ізоляції Англії від економічного життя Європи.

Господарському зростанню Англії сприяло і становище континентальної Європи, промисловість якої дедалі більше потребувала англійської овечої вовни. Англія вже не одне століття була постачальником цієї цінної сировини для європейського сукновиробництва.

Процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії інтенсивніше, ніж в інших європейських країнах. Відокремлення дрібного виробника від його засобів виробництва та перетворення його на бідного

продавця своєї робочої сили як вихідний пункт становлення капіталізму відбувалось у різних західноєвропейських країнах у неоднакових формах, а в класичній – лише в Англії. Цей процес розпочався в Англії у XV ст. і закінчився у другій половині XVIII ст. зникненням селянства цієї країни взагалі.

XVI ст. виявилось періодом різких змін у становищі селян Англії. Зі збільшенням наприкінці XV ст. попиту на англійську вовну в Європі та цін на неї, прибутковою справою стало не землеробство, а вівчарство. Тому більшість великих землевласників почала перетворювати землі своїх володінь у пасовища та розводити овець. Вони захоплювали общинні землі, якими раніше користувалися разом з селянами, зганяли селян з їхніх наділів, руйнували не тільки окремі селянські будинки, а й цілі села, а захоплені таким чином землі огорожували тинами, канавами, живоплотом. Відвойовані землі лендлорди здавали в оренду фермерам-тваринникам, за що отримували велику ренту, а іноді самі розводили чималі отари овець. Приклад лордів наслідували заможні селяни. Цей період обезземелення англійського селянства увійшов в економічну історію Англії під назвою огорожування.

Реформа церкви, так звана Реформація, проведена у першій половині XVI ст., відіграла важливу роль у справі нагромадження капіталу в Англії. На противагу католицтву, в християнстві стало поширюватися протестантське вчення. Результатом цього стала ліквідація понад півтисячі монастирів, що супроводжувалося вигнанням ченців і селян з монастирських земель та перетворенням їх на блукачів.

Примусове обезземелення селян стало передумовою аграрного перевороту, зміст якого полягав у переході від старого, феодального, землеволодіння до нового, буржуазного, від старої феодальної до нової капіталістичної організації сільського господарства. Він тривав в Англії майже 300 років.

Одним із джерел нагромадження великих грошових коштів стала участь Англії у торгівлі рабами та піратстві.

Всі ці фактори сприяли становленню в Англії ринкового господарства.

Список рекомендованої літератури

1. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 382 с.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: Дело Лтд, 2004. – 720 с.
3. Иноземцев В. Л. Очерки истории экономической общественной формации: Науч. издание. – М.: Таурус Альфа: Век, 2014. – 400 с.
4. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 4-те вид., випр. – К.: Знання, 2013. – 1300 с.

5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Кейнс Дж. М. Избр. произведения. – М.: Гемос АРВ, 2009. – С. 224–518.
6. Кульчицкий Б. Сучасні економічні системи: Навч. посіб. – Львів: Афіша, 2012. – 279 с.
7. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2011. – 603 с.
8. Лакатос Имре. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2012. – С. 269–454.
9. Лакатос Имре. История науки и её рациональные реконструкции // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2013. – С. 203–235.
10. Мартыновский С. Экономика от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа. – Одесса: Друк, 2001. – 192 с.
11. Негиши Т. История экономической теории: Учебник. – М.: АО «Аспект Пресс», 2012. – 462 с.
12. Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2005. – 372 с.
13. Хикс Дж. Теория экономической истории: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева. – М.: НП «Журнал “Вопросы экономики”», 2013. – 224 с.
14. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 636 с.
15. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 605 с.
16. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего: Пер. с англ. – М.: КоЛибри, 2013. – 432 с.
17. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др., Ин-т мировой экономики и международных отношений. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
18. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. – М.: Аспект-Пресс, 2013. – 556 с.
19. Тойнбі А. Дослідження історії: Пер з англ. – Том 2. - К.: Основи, 2011. – 406 с.
20. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінцицький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2012. – 353 с.

Контрольні запитання

1. Яким чином відбувався процес еволюції господарських форм в країнах Західної Європи на етапі розпаду натурального господарства?
2. Економічні передумови Великих географічних відкриттів.
3. Політичні передумови Великих географічних відкриттів.
4. Науково-технічні передумови Великих географічних відкриттів.
5. Суть Великих географічних відкриттів.
6. Наслідки Великих географічних відкриттів.
7. Роль Великих географічних відкриттів у становленні ринкового господарства суспільств Європейської цивілізації.
8. Значення Великих географічних відкриттів для розвитку світової економіки.
9. Первісне нагромадження капіталу: сутність, джерела та значення для становлення ринкового господарства.
10. Форми господарств на етапі утвердження мануфактурного виробництва в країнах Західної Європи та на українських землях.
11. Господарська система Голландії в XVI – XVII століттях та причини її занепаду.
12. Піднесення Англії та створення ринкового устрою її економіки (XVI–XVII ст.).

ТЕМА 7

ГОСПОДАРСТВА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ ІМПЕРІЙ

7.1. Історичні передумови виникнення, загальна характеристика та етапи розвитку меркантилізму

Починаючи з кінця XV ст., з подальшим розвитком європейського феодалізму, відбуваються значні зміни в усіх сферах життя. Поступово створюються умови для переходу від феодального до індустріального суспільства, що було пов'язано з: розвитком товарно-грошових відносин, особливо в містах; початком руйнування натурального феодального господарства; зростанням обсягів торгівлі; наближенням спеціалізації ремесла до рівня мануфактурного поділу праці; посиленням майнової та соціальної диференціації; формуванням великих капіталів і розвитком розширеного відтворення.

Набуває поширення ідеологія меркантилізму. Керівним принципом меркантилізму був аристотелівський поділ господарства на економіку і хрематистику із засудженням останньої. У центрі уваги опиняється саме хрематистика – «породження» грошей грошима. Меркантилісти шукають зв'язок між господарськими явищами, але шукають його на поверхні явищ, у сфері обігу. Економічні погляди меркантилістів не можна розглядати як єдину, цілісну наукову теорію. Те, що пізніше отримало загальну назву меркантилізму, є сукупністю особистих поглядів різних людей, а також сукупністю практичних господарських заходів.

Ідеологію меркантилізму розкривають такі головні положення:

1. Багатством є лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується у грошах; тобто нагромадження грошей.
2. Виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення й розвитку.
3. Безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу.
4. Сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі: Г – Г'!
5. Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля.
6. Треба менше купувати в іноземців і більше їм продавати.

Головні передумови виникнення меркантилізму:

- розклад феодалізму та зародження капіталізму;
- виникнення капіталістичного способу виробництва через первісне нагромадження капіталу (шляхом розорення дрібних виробників, колоніальних загарбань);
- виникнення світового ринку, необхідність створення великих капіталістичних підприємств, мануфактур, розвиток торгового капіталу.

Меркантилізм – перша теоретична спроба пояснити суть капіталістичного способу виробництва; він вирішував практичні питання прискорення

первісного нагромадження капіталу. Меркантилізм відображав інтереси торгової буржуазії.

Меркантилізм пройшов два етапи у своєму розвитку. Це ранній меркантилізм (монетарний) та розвинутий меркантилізм (мануфактурний).

Представниками цього напрямку були **Вільям Стаффорд** в Англії та **Гаспар Скаруффі** в Італії.

Ранній меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу. Ця теорія мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей із-за кордону; по-друге, зберегти гроші в самій цій країні. В країні була політика максимального зменшення імпорту.

Монетарний меркантилізм був досить примітивною формою пізнішого меркантилізму. Основні заходи монетарного меркантилізму – заборона вивезення грошей, обмеження імпорту, збільшення видобутку золота та срібла там, де це було можливим, встановлення високого імпортного мита – не дали очікуваних результатів.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою меркантилізму мануфактурного, що досягла свого розквіту в XVII ст. Основними представниками його були **Томас Мен** в Англії, **Антуан Монкретьєн** в Франції, **Антоніо Серра** в Італії. Для цієї системи характерною є теорія торгового балансу. Пізні меркантилісти центр ваги перенесли зі сфери грошового обігу в сферу товарного обігу. Вони ставили своїм завданням: скасування заборони вивезення грошей, обмежень імпорту іноземних товарів; форсування експорту національної продукції, передусім, промислової; завоювання ринків, у тому числі колоніальних, та забезпечення активного торгівельного сальдо, тобто перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, увезених у країну. З цією метою заохочувався розвиток промисловості, що виробляла товари на експорт. На перший план висувалася політика протекціонізму, що розглядалася як найліпший засіб для забезпечення інтенсивнішого розвитку експорту. Держава запроваджувала систему митних заходів.

Ранні меркантилісти вважали, що будь-яка купівля зменшує кількість грошей, а будь-який продаж – збільшує. Пізні ж меркантилісти розуміли, що гроші «породжують» гроші і для цього вони мають бути в постійному русі.

7.2. Особливості меркантилістської політики західноєвропейських держав у період зародження ринкового господарства

Найбільш розвинутим і типовим був англійський меркантилізм з такими його представниками:

1. В. Стаффорд в своєму творі «Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників» показав розуміння зв'язку між вартістю грошей і вартістю товарів. Зменшення цінності грошей спричиняє підвищення цін на товари. Псування монети, на думку Стаффорда, має подвійні наслідки: 1) дорожнечу; 2) відплив з країни повноцінної монети. Гроші є тільки засобом обігу. Сировинні продукти не мають вивозитися за кордон необробленими, оскільки

це спричиняє завезення їх в обробленому вигляді, що є не вигідним. Необхідне державне опікування вітчизняною торгівлею. Він пропонує заборонити ввезення предметів розкоші.

2. Томас Мен. У творах він заперечує монетаризм. Обґрунтовує теорію торгового балансу: гроші приносять багатство, тільки перебуваючи в обороті; утримання грошей лише шкодить державі; єдиним розумним засобом збільшення кількості грошей у країні є сприятливий торгівельний баланс; ввезення та вивезення грошей прямо залежить від стану зовнішньої торгівлі; якщо вивезення товарів перевищує ввезення, гроші надходять у країну; необхідно зменшувати мита на товари, що вивозяться; важливо розвивати вітчизняну промисловість; доцільно замінювати експорт сировини експортом готових виробів.

3. Самуїл Фортрей. Він пропонує встановлення на іноземні товари високого мита. Приділяє особливу увагу підвищенню продуктивності сільського господарства, але вважає промисловість джерелом багатства.

4. Джеймс Стюарт. Він не погоджується, що багатство створюється внаслідок продажу товарів за ціною, що перевищує їхню вартість. Він розрізняє «позитивний прибуток», що залежить від продуктивності праці, і «відносний прибуток», що є результатом обміну в процесі міжнародної торгівлі.

Політику меркантилізму у Франції проводив Генріх IV, а потім Людовік XIV завдяки заходам міністра фінансів Жана Батиста. Одним із основних наукових представників французького меркантилізму був **Антуан Монкретьєн де Ваттевіль**. Він вважав торгівлю важливішою за промисловість. Для могутності держави необхідне золото, а найнадійнішим способом його придбання є зовнішня торгівля. Монкретьєн засуджує політику забезпечення свободи торгівлі купцям з інших країн. У торгівлі виграш одного є втратою для іншого, але в процесі внутрішньої торгівлі країна в цілому нічого не втрачає.

Монкретьєн розрізняє поняття «гроші» і «багатство». Першочергове значення він надає «природному багатству» (хліб, сіль, вино та ін.). Монкретьєн виступає проти зайвих розкошів, вважаючи їх однією з причин, що призводять до відпливу золота з країни. Монкретьєн вважає, що держава має турбуватися про народ (селян).

Основними науковими представниками італійського меркантилізму були наступні:

1. Гаспар Скарuffфі. Він запропонував встановити єдину загальноєвропейську грошову систему, визнати золото та срібло валютними металами.

2. Антоніо Серра. Дотримувався теорії «торгового балансу». Він засуджував заборону вивезення грошей і регламентацію їхнього обігу, втручання держави в економічне життя. Наявність грошей у державі, що не має копалень, за Серрою, залежить від розвитку ремесла, торгівлі, відповідної політики уряду.

3. Антоніо Дженовезі. Він вважав, що неможливо допускати такого вивезення товарів, котрий послабив би вітчизняну промисловість і такого ввезення, котре завдало б шкоди вітчизняним ремеслам. Багатство – це не гроші

самі по собі, а правильно організована з їхньою допомогою зовнішня торгівля. Їх має бути стільки, скільки необхідно для обслуговування торгівлі.

Ідеї меркантилізму у тій чи тій формі позначалися на формуванні й розвитку економічної політики Іспанії, Німеччини, Австрії та інших країн як Західної, так і Східної Європи.

7.3. Особливості господарського розвитку українських земель у XVI–XVII ст.

У період з XVI по першу половину XVIII ст. український народ існував без своєї держави, не маючи можливості розвивати власне господарство і вільно порядкувати своїми природними багатствами. Українська Козацька держава, створена в ході визвольної війни середини XVII століття, поступово втратила свою незалежність. Тож господарський розвиток українських земель визначався економічними системами Речі Посполитої та Московської держави, до яких вони належали.

Протягом XVI – першої половини XVIII ст. утвердилася панщинно-кріпосницька система.

У 1569 р. між Великим князівством Литовським і Польським королівством було укладено Люблінську унію про створення єдиної держави – Речі Посполитої, в результаті чого більша частина українських земель відійшла під владу Польщі. Почало стрімко зростати велике феодальне землеволодіння.

Одним з наслідків Великих географічних відкриттів для України було виникнення фільварків. Фільварк – це товарне багатогалузеве господарство, базоване на примусовій праці кріпаків. Розвиток фільваркового господарства став причиною проведення аграрної реформи короля польського та великого князя литовського Сигізмунда II Августа.

За рахунок цього очікувалося підвищити продуктивність фільваркових та селянських господарств з метою збільшення товарного виробництва збіжжя, яке було головною сільськогосподарською експортною культурою. Запроваджена спочатку у великокнязівських маєтках, до кінця XVI ст. так звана волочна реформа була поширена на більшість магнатських маєтків. Такі реформування були проведені переважно на Берестейщині та Волині.

Зростання фільваркової системи та поширення панщини зміцнило землеволодіння магнатів і шляхти. Селяни почали втрачати право переходу, опиняючись в особистій, поземельній, судово-адміністративній залежності від хазяїна чи пана. Протягом XVI ст. (1505 та 1520 рр.) польські сейми видали низку законів, що суворо забороняли селянам без дозволу феодала покидати свій наділ, і, нарешті, третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпив селян. Їм заборонялося самостійно виступати в суді і свідчити як проти, так і за своїх панів. Шляхтич отримав право не лише продати чи купити селянина, а й засудити його на смерть. Під ярмом Польщі українського селянина було позбавлено всіх прав.

Під впливом зростання товарно-грошових відносин, в ринок поступово втягувалися і селянські господарства, в результаті чого зростав прошарок

заможного селянства, яке займалося торговельним землеробством, промислами, використовувало найману працю, проте, розвиток капіталістичних відносин стримувався пануванням феодальних.

Цехове ремесло, як і в Західній Європі, було жорстко регламентоване. Внаслідок цього в містах існувала велика кількість позацехових майстрів, так званих партачів. Розвиток ремесла, його подальша спеціалізація, поява мануфактур посилювали територіальний поділ праці, що в свою чергу стимулювало розширення внутрішнього ринку. Збільшилася кількість торгів та ярмарків. Міцніли й економічні зв'язки України із зовнішнім світом: з Західною Європою, Росією, Сходом. Проте умови для торгівлі були дуже важкими. Економічна політика польського уряду захищала передусім інтереси шляхти і завдавала великої шкоди розвитку української вітчизняної промисловості, затримувала загальний економічний розвиток

Ті українські землі, що опинилися у складі Московської держави зазнали дуже суттєвих утисків, особливо за правління Петра I. Петро I спрямовував свою політику щодо України на перетворення її у ринок збуту та сировинний придаток Росії. Великої шкоди петровська політика завдала українській торгівлі — як зовнішній, так і внутрішній. Високими митами та заборонами були перекриті можливості для українського купецтва у вже налагодженій міжнародній торгівлі.

У період правління Катерини II (1762–1796 рр.) відбувається ліквідація й більшості соціальних здобутків Визвольної війни. У серпні 1775 р. спеціальним «Маніфестом» знищується Запорізька Січ, та посилюється феодально-кріпосницький гніт.

Щодо економічного розвитку галузей, то найпоширенішою галуззю було гуральництво. Поряд з ним, в багатьох фільварках існували поташні буди, селітряні варниці, суконні мануфактури. Зростання товарності поміщицьких господарств призводить до зростання посівів технічних культур, поліпшуються породи великої рогатої та робочої худоби, овець тощо. У маєтках зростає промислове виробництво з переробки сільськогосподарської продукції. На Лівобережній Україні у 80-х роках XVII ст. було 2836 «заводів», 87% яких становили винниці. З'явилися мануфактури залізобобні, з виробництва пороху, шовку й виробів з шовку, фаянсу тощо.

З розвитком торгівлі в Україні йшов процес формування фінансово-грошової системи. Протягом XVIII ст. російські гроші поширювалися на Україну і поступово витісняли з обігу польсько-литовські.

7.4. Економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера

Класична політекономія зародилась у Франції на початку 18 ст., прийшовши на зміну меркантилізму. Особливості економічного розвитку Франції позначилися на формуванні наступних економічних поглядів **П. Буагільбера:**

- він гостро критикує меркантилістів;

- джерело багатства – не обіг, а виробництво, зокрема, в сільському господарстві;

- він виступає проти державного втручання в економічне життя;

- він розуміє об'єктивну суть економічних законів.

Теорія вартості П. Буагільбера:

- виділяє ринкову ціну та “істинну” вартість товару. Величину останньої він визначає витратами праці;

- стоїть на позиціях еквівалентного обміну;

- для нормального економічного розвитку потрібен вільний обмін між галузями відтворення і відшкодування витрат виробників. Ці проблеми вирішуються міжгалузевим поділом праці за умов вільної конкуренції. Робочий час на одну одиницю товару за умов такого поділу і становить його “істинну” вартість;

- мета товарного виробництва – споживання; основна увага звертається на споживчу вартість;

- він висловлює думку про необхідність рівноваги в ринковій економіці.

Теорія грошей П. Буагільбера:

- він бере за основу прямий товарообмін;

- гроші порушують природну рівновагу товарного обміну відповідно до “істинної” вартості;

- єдина корисна функція грошей – полегшення обміну, отже, золото і срібло можна замінити паперовими знаками.

В. Петті вважають засновником трудової теорії вартості. Саме тому К. Маркс називає його засновником класичної політичної економії в Англії. Вартість В. Петті трактує з позиції пропорційного обміну, що визначається затратами праці на виробництво товарів і залежить від її продуктивності в різних галузях. Він використовує термін «природна ціна», яка в нього і є, по суті, вартістю. Природна ціна певного товару визначається, за Петті, кількістю срібла, на видобуток якого і доставку в Лондон треба витратити стільки ж праці, як і на виготовлення товару.

Вартість, на думку Петті, створює не будь-яка праця, а лише та, що витрачається на видобуток золота і срібла. У нього немає чіткого розмежування вартості й споживної вартості. А оскільки у виробництві споживної вартості бере участь не лише праця, а й природа, то Петті поширює її дію на створення вартості. Звідси крилатий вислів Петті: «Праця – батько і найактивніший чинник багатства, земля – його мати». У такий спосіб земля в нього теж стає фактором вартості.

Заробітну плату він розуміє як ціну праці, величина якої визначається вартістю засобів існування. Він прихильник мінімальної заробітної плати, яка б забезпечувала лише фізіологічний прожитковий мінімум, щоб примусити робітників працювати. Рента у В. Петті є продуктом праці, її величина – це різниця між вартістю сільськогосподарських продуктів і витратами виробництва. Процент В. Петті називає грошовою рентою» і визначає його як щось похідне від ренти. Його величина залежить від розмірів земельної ренти і кількості грошей в обігу.

7.5. Суть та значення демократичної, індустріальної та освітньої революції для ринкових перетворень у країнах Європейської цивілізації

На зміну періоду Відродження прийшов період Реформації, що приніс з собою вагомі зміни в житті Європейської цивілізації. Ці зміни полягають в духовно-культурній, політичній, господарській та соціальній революціях.

Зміни в духовно-культурній сфері, пов'язані з Ренесансом, Реформацією та формуванням протестантської етики, запровадили якісно нові явища в суспільному житті. У XIV–XVI ст. у країнах Західної Європи сформувався потужний культурний рух до ідей осьового часу, особливо античного. Людство переосмислило світогляд античності, в центрі якого були природа, людина та ідеї гуманізму, що проявилось у Ренесансі (Відродженні) античних традицій. Це сприяло становленню національної самоідентифікації держав Західної цивілізації. З появою носія національної свідомості – інтелігенції – складається нація з притаманним їй світоглядом, вираженим в специфіці мистецтва, архітектури, літератури, філософії тощо.

У соціальному плані ці революції являли собою боротьбу за утвердження соціальної рівності всіх верств населення, проти привілеїв пануючої аристократії. Класичним варіантом буржуазно-демократичної революції вважається Велика французька революція 1789 р., яка задекларувала свободу й рівність усіх громадян держави.

Демократичні революції стали також висхідною точкою у формуванні національних держав на основі спільної культури, мови та етнічної належності людей, їх рівності. Основою взаємовідносин у такій державі стала солідарність, що прийшла на зміну становим відносинам. Відбувається поділ влади на законодавчу, судову і виконавчу, формування внутрішнього ринку та його інститутів. Створення національної держави забезпечило соціально-політичні умови розвитку ринкової економічної системи.

Матеріальною основою формування ринкового господарства держав Західної цивілізації стала промислова революція. Вона виникла на ґрунті суттєвих змін, що мали місце в господарстві країн: швидка механізація виробництва, розвиток ткацької промисловості, застосування парової машини, впровадження виплавки заліза з використанням коксу, широка співпраця науки та інженерії з промисловим виробництвом тощо.

Зміна політичних систем країн у результаті революцій обумовила формування якісно інакшого економічного центру та зміну статусу економічних індивідів у суспільстві. Суспільство перейшло від відносин особистої до економічної залежності, що знаменувало собою заміну особистої власності приватною.

Демократична та промислова революції змінили характер зв'язків між самими суб'єктами господарювання і між ними та державою. Головним у діяльності останньої як економічного центру стало формування умов господарської діяльності незалежних власників, забезпечення суспільних інтересів. А взаємодія між господарствами стала будуватись на засадах еквівалентності, де досягнення цілей кожного суб'єкта спирається на вільну

конкуренцію. Саме тому цю епоху прийнято називати епохою вільної конкуренції.

Основними суб'єктами господарювання стають позасімейні господарства, засновані на поділі праці, наймі, приватній власності, відповідно до чого з'являлись різні форми таких господарств. Почали виникати приватні (фермерські господарства, фабрики) та колективні (асоціації та акціонерні товариства) капіталістичні утворення.

Утворюється національний ринок, який характеризується новими формами зв'язку між виробництвом і споживанням: крім особистого споживання сім'ї (родини) виникає промислове (попит фабрик). Останній включає в себе: ринок засобів виробництва та робочої сили, ринок капіталів, ринок цінних паперів і ринок предметів споживання, який масштабно розширює свій асортимент і обсяги за рахунок масового виробництва.

Промисловий переворот обумовив зміни в структурі народного господарства. Вони проявились у: домінуванні підприємств, пов'язаних з промисловим виробництвом; автоматизації визначальних галузей; інтенсифікації праці; появі масового товарного виробництва і, як наслідок, масового споживання; збільшенні продуктивності праці і частки населення, зайнятого в промисловості. Усе це призвело до здешевлення вироблених матеріальних благ, що й стало основою національного ринку.

В цих умовах меркантилізм втрачає актуальність, а на зміну йому приходять «класична школа політекономії».

Список рекомендованої літератури

1. Алексеев В. П. История первобытного общества. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2014. – 351 с.
2. Васильев Л. С. История Востока: Учебник по специальности «История»: В 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Эксмо, 2013. – Т. 1. – 559 с.
3. Залізник Л. Л. Первісна історія України: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2013. – 263 с.
4. Зибер Н. И. Избранные экономические произведения: В 2 т. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 2. – 694 с.
5. Злупко С. М. Економічна історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2012. – 367 с.
6. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2011. – 431 с.
7. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К.: Феникс, 2013. – 760 с.
8. Трофимова Р. П. Культурно-экономический словарь. – М.: Академический проект, 2014. – 960 с.
9. Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры: Перевод с английского. – М.: Альпина, 2011. – 1064 с.

Контрольні запитання

1. Меркантилізм як державна політика.
2. Меркантилізм як наукова школа.
3. Відмінності між монетарним та мануфактурним меркантилізмом.
4. Англійський меркантилізм.
5. Італійський меркантилізм.
6. Французький меркантилізм.
7. Особливості господарського розвитку українських земель у XVI–XVII ст.
8. Економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера.
9. Суть та значення демократичної, індустріальної та освітньої революції для ринкових перетворень у країнах Європейської цивілізації.
10. Промислова революція як матеріальна основа формування ринкового господарства держав Західної цивілізації.

ТЕМА 8

РИНКОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ (СЕРЕДИНА XVII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)

8.1. Промисловий переворот, його суть і значення для ринкового господарства

Переломним моментом у розвитку продуктивних сил світу стає промисловий переворот (або промислова революція). Такий промисловий переворот стався в Європі внаслідок впровадження машинної праці та переходу від мануфактурного виробництва до фабричного. Це великий стрибок в розвитку людства. Винайдення парового двигуна та впровадження його в виробництво дозволило значно полегшити процес виробництва, зробити його менш трудомістким та суттєво зменшити фінансові витрати на виробництво. Іншою причиною промислової революції може стати перехід від одного способу організації виробництва до іншого, наприклад, від мануфактури до фабрики.

Загалом, хоч промислові революції мають спільні риси, та в кожній країні проходять по-різному. Історично склалося, що першою промисловий переворот провела Англія, причиною цього був високий рівень розвитку порівняно з іншими країнами.

Розглядаючи значення промислового перевороту для ринкового господарства, можна сказати, що воно завжди позитивне. На даному етапі промисловий прогрес дозволив значно збільшити виробництво, запровадив нові способи виготовлення продукції та сировини для промисловості. Промисловий переворот приніс новий етап в економічних відносинах та нову еру в науці і техніці.

8.2. Д. Рікардо і К. Маркс про промисловий переворот та його наслідки

Переломним моментом у розвитку продуктивних сил світу стає промисловий переворот (або промислова революція) – перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики. Батьківщиною промислового перевороту стала Англія, де в середині XVIII ст. склався комплекс економічних та політичних передумов його успішного здійснення, насамперед, достатньо високий рівень розвитку мануфактурного виробництва, обумовлений активним процесом первісного нагромадження. Крім того, за рахунок подрібнення операцій, у результаті зростаючого поділу праці, виробництво готується до застосування машин. Головною ж політичною передумовою стає англійська буржуазна революція (1640–1649 рр.), що скасувала феодальні привілеї та відкрила шлях для капіталістичного розвитку.

Промисловий переворот в Англії відбувався приблизно з останньої третини XVIII ст. до першої чверті XIX ст. Його основними етапами були:

винайдення та застосування машин у текстильній промисловості (спочатку у бавовняній), удосконалення металургійного процесу, винайдення та активне впровадження парового двигуна і, нарешті, створення галузі, що виробляє машини, – машинобудування. По-перше, бавовняна промисловість була новою галуззю, її мануфактурні підприємства будувалися вже з урахуванням досягнень технічного прогресу, значно більшими за розмірами, що створювало сприятливіші умови для запровадження машин. Крім того, продукція бавовняної промисловості споживається різними верствами населення, тоді як суконна, традиційна для Англії промисловість, значною мірою виконувала державні замовлення. Це робило бавовняну промисловість більш залежною від коливань кон'юнктури ринку, а власників підприємств більш зацікавленими у застосуванні нової, ефективнішої техніки та технології.

У результаті завершення промислового перевороту (перша чверть ХІХ ст.) в Англії пануючим стає фабричне виробництво, країна з аграрної перетворюється на індустріальну. Це проявляється в значному піднесенні промислового виробництва, передусім, виробництва бавовняних тканин (споживання бавовни за 130 років зросло в 1000 разів); прискорився розвиток металургійної, машинобудівної промисловості. Значного розвитку досягло залізничне будівництво.

Промисловий переворот мав важливі соціальні наслідки. В Англії складається структура капіталістичного індустріального суспільства, різко підвищується питома вага міського населення (у 1811 р. частка сільського населення скоротилася до 35%).

Значно зростає роль колоній як ринків сировини та збуту для англійської промисловості. Англія перетворюється в економічного лідера доби домонополістичного капіталізму – провідну торговельну країну, найбільшу колоніальну державу, «майстерню світу», яка постачала свої товари в більшість країн. У цьому неабияку роль відіграв перехід до вільної торгівлі – фритредерства (від англ. Free trade). До політики фритредерства Англія переходить у 1853 р. Ця політика означала скасування митних зборів на сировину та напівфабрикати й зниження їх на готову продукцію, яка завозилася в країну.

8.3. Загальна характеристика форм господарства національних економік у країнах Європейської цивілізації епохи вільної конкуренції

У кінці ХVІ – на початку ХІХ століття в країнах Західної Європи відбулися суттєві зміни в духовно-культурній, політичній, господарській та соціальній підсистемах суспільства. Серцевиною цих змін стало формування приватної власності й ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації.

Зміна політичних систем країн у результаті революцій обумовила формування якісно інакшого економічного центру та зміну статусу економічних індивідів у суспільстві. Суспільство перейшло від відносин

особистої до економічної залежності, що знаменувало собою заміну особистої власності приватною.

Демократична та промислова революції змінили характер зв'язків між самими суб'єктами господарювання і між ними та державою. Головним у діяльності останньої як економічного центру стало формування умов господарської діяльності незалежних власників, забезпечення суспільних інтересів. А взаємодія між господарствами стала будуватись на засадах еквівалентності, де досягнення цілей кожного суб'єкта спирається на вільну конкуренцію. Умови, які були в той час обов'язковими для існування системи вільної конкуренції, такі:

- продавців і покупців багато, а частка кожного з них на ринку відносно мала (менше 1%), через що в них відсутня можливість впливати своїми діями або бездіяльністю на ринкову ціну, і вони приймають її як дану;
- товар однорідний (гомогенний), що визначається відсутністю марки (товарного знаку); споживачеві байдуже, у кого із виробників купувати певний товар – єдиним критерієм є ціна;
- немає дискримінації продавців і покупців, а законодавчі обмеження мінімальні й однакові для всіх учасників ринку, немає торговельних привілеїв;
- фактори виробництва абсолютно мобільні — можна швидко збільшити випуск будь-якого товару, на який є платоспроможний попит;
- усі учасники ринку однаково інформовані або не інформовані про ситуацію на ньому та навколо нього, немає ексклюзивних джерел інформації;
- ринок є джерелом засобів існування для продавців, а тому вони не можуть на свій розсуд залишити його без втрат.

Епохою вільної конкуренції в Європі, незважаючи на ряд законів, які обмежували її, а також заборону на певні товари, види діяльності, типи об'єднання економічних суб'єктів на ринку, можна назвати період з середини 10-х до 70-х рр. XIX ст.

Загалом, головним завданням національних економік періоду вільної конкуренції, як і раніше, стає розвиток та вдосконалення господарства в напрямку розвитку ринкових відносин всередині країни та на світовому ринку.

8.4. Розвиток форм господарства в Англії (середина XVII – середина XIX ст.). А. Сміт про мануфактуру. К. Маркс про фабрику

За період панування абсолютизму Тюдорів, на підтримку яких виступала буржуазія й дворянство, діяльність уряду, насамперед, сприяла розвитку сільськогосподарської галузі. Суть його заходів полягала в захисті та заохоченні розвитку фермерських господарств, особливо тих, які вирощували зернові. Так, 1660 р. уряд увів високе мито на імпорт хліба, худоби та м'яса, а 1689 р. – прийняв закон про осілість населення для забезпечення сільського господарства робочою силою та встановив премії на експорт хліба. Розвиток фермерської системи господарювання сприяв значному піднесенню аграрного виробництва. Ферми являли собою аграрні підприємства, в яких

використовувалась наймана праця, більш досконалі засоби та технології ведення землеробства. Та лише в другій половині XVIII ст. в Англії був здійснений аграрний переворот, в результаті якого майже повністю було знищене дрібне селянське господарство та відкрито шлях для великого.

Протекціоністська політика англійського уряду сприяла розвитку мануфактурного виробництва. Близько 20% населення було задіяно на розсіяних мануфактурах з виготовлення сукна, яке працювало в домашніх умовах з використанням власної сировини (вовну заборонялось вивозити). Нарощувалось виробництво в традиційних галузях: виготовлення паперу, цукру, пороху, зброї; почався розвиток бавовняної промисловості. Товари англійських мануфактур були якісними, забезпечували потреби внутрішнього ринку і у великій кількості вивозились в Європу та колонії. Колоніальна торгівля стала одним з найважливіших джерел поповнення державних коштів та ринку капіталів в Англії.

Перші теоретичні узагальнення відносно мануфактури та її прогресивної ролі в розвитку країн зробив А. Сміт у роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). В основі всієї системи його економічних поглядів лежить ідея, що багатство суспільства створюється працею в процесі виробництва. Воно залежить, по-перше, від частки населення, яке зайняте продуктивною працею, і, по-друге, від рівня продуктивності праці. А. Сміт вважав поділ праці найважливішим фактором економічного прогресу і зробив його вихідним пунктом свого дослідження.

На прикладі мануфактури, яка виробляла голки, А. Сміт показав що величезний зріст продуктивності праці внаслідок її поділу, зумовлений:

- 1) зростанням майстерності та збільшенням вправності робітника;
- 2) збереженням часу, який витрачається в процесі переходу від одного виду праці до іншого;
- 3) технічним удосконаленням виробництва, «винайденням усіх машин, які полегшують і скорочують працю». Саме мануфактури створили передумови для перемоги машинної техніки, адже, чим простіша виробнича операція, тим легше замінити людину машиною.

Політика уряду з перетворення Англії на колоніальну державу розширювала сировинну та фінансову базу англійської промисловості, забезпечувала її ринками збуту. У XVIII ст. Англія стала могутньою колоніальною державою з колоніями в Індії, Північній Америці та в інших частинах світу.

Таким чином, до другої половини XVIII століття в країні сформувалися передумови для промислового перевороту (1760–1780 рр.). Великий попит на англійські товари всередині країни та за її межами, виникнення масового платоспроможного споживача, становлення ринку капіталів, ринку праці, ринку цінних паперів, інституцій, які захищають права власності відокремленого (незалежного) економічного суб'єкта, розвиток поділу праці та спеціалізації виробництва, потребували нової форми господарства, що задовольнила б новий ступінь розвитку продуктивних сил. Такою формою господарства стала фабрика.

Фабрика прийшла на зміну мануфактурі, як новий тип виробництва, заснований на використанні системи робочих машин і парового двигуна.

К. Маркс наводить, на його думку, правильне визначення фабрики, яке дав англійський економіст Е. Юр (1778–1857): «Фабрика, – читаємо у першому томі «Капіталу» – це величезний автомат, складений із численних механічних і свідомих органів, що діють узгоджено і без перерви для виробництва одного і того ж предмету, так що усі ці органи підпорядковані одній рушійній силі, яка сама приводить себе в рух». Тут висвітлюється основна ідея К. Маркса: фабрика, цей «величезний автомат», включає і людей – робітників в юному технологічному, виробничому й соціальному статусі. Робітники є об'єктом, а автомат – суб'єктом, і він панує над робітниками. Фабрика підвищила продуктивність праці, прискорила темпи економічного зростання та істотно збільшила, порівняно з мануфактурою, випуск товарної продукції. Вона позначила перемогу ринкового великотоварного виробництва, Не випадково основним показником звершень промислового перевороту в тій чи іншій країні є переважання фабричних виробів у загальній кількості продукції, що виробляється в країні.

8.5. Загальна характеристика економічних теорій епохи вільної конкуренції та їх значення для розвитку ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації (класична економічна теорія, історична школа, марксизм)

Розвиток капіталістичних відносин призвів до занепаду меркантилізму, передусім, в Англії – економічно найрозвиненішій країні. Буржуазна революція середини XVII ст. в Англії розпочала добу політичних і промислових революцій на європейському континенті. Буржуазія поступово приходить до влади. Починається бурхливий розвиток промисловості. Цей розвиток був неможливим без наукових знань. XVII ст. стало століттям розвитку природничих наук, особливо механіки, математики, фізики, астрономії. Великого значення набуває філософія. Усе це сприяло також і розвиткові економічної думки. Було покладено початок формуванню політичної економії як науки. За цих умов і виникла класична політична економія. Вона зародилась в Англії в кінці XVII ст. та у Франції на початку XVIII ст., прийшовши на зміну меркантилізму.

Уперше термін «класична політична економія» вжив К. Маркс стосовно школи, яка розпочала дослідження внутрішніх закономірностей буржуазного суспільства.

До класиків належали економісти від В. Петті до Д. Рікардо в Англії і від П. Буагільбера до С. Сімонді у Франції. Вершиною класичної політичної економії Маркс називає праці А. Сміта і Д. Рікардо, якими, на його думку, класична школа вичерпала себе. Її, за Марксом, заступила «вульгарна», тобто ненаукова політекономія. Цей перехід він пов'язував із загостренням класової боротьби.

У західній літературі визначення хронологічних меж класичної політекономії є іншим, її зародження часто пов'язують із фізіократами. До класичної політекономії західні економісти фактично відносять усю післярікардіанську політичну економію ХІХ ст.

Історичні умови формування **марксизму** слід розглядати з двох сторін: перша – загострення соціальних суперечностей, що знайшли втілення у боротьбі робітничого класу за свої права (цей клас був згуртований і численний); і друга – нові тенденції в розвитку економічної науки.

Ідея соціалістичної та комуністичної організації суспільства, сформульована з класичних позицій соціалістами-утопістами, зі зростанням соціальної нестабільності в першій половині ХІХ ст., набуває все більшої популярності.

Саме в цей час у розвитку економічної науки настає період певної невизначеності: класичні теорії пережили себе, почалася боротьба різних наукових поглядів, унаслідок чого поряд з класичними догмами виникають різноманітні вчення, що принаймні частково заперечують їх. Так, крім соціал-утопізму, можна назвати інтервенціонізм, який обґрунтовує необхідність втручання держави в економіку для розв'язання соціальних суперечностей; національну систему політичної економії (альтернативну школу). Усі вони ревізували метод класичної політекономії: соціалісти-утопісти піддавали критиці принцип індивідуалізму, інтервенціоністи – принцип невтручання держави, альтернативна школа – обидва ці принципи, а також принцип космополітизму. Це було зрозумілим, адже капіталістична система саморегулювання поступово втрачала ефективність, що негативно позначалося не лише на економічній, а й на соціальній стабільності.

Але ці вчення не давали вичерпних відповідей на низку актуальних питань, були недостатньо доказовими, особливо щодо пояснення природи недоліків капіталізму та моделювання основ нового ладу.

Більше того, спроба реалізувати їх на практиці під час французької революції 1848 р. провалилась, остаточно їх дискредитувавши, а між тим нова соціальна сила – робітничий клас – негайно потребувала теорії, що відбивала б її інтереси. Саме тому і виникає особлива течія в політичній економії – марксизм, засновниками якого були К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895). За оцінками французьких науковців Ш. Жида та Ш. Ріста, ця течія була «...не простим виразом великодушних устремлінь, а справжньою науковою системою...». Початок їй було покладено виходом першого тому «Капіталу» К. Маркса.

Цю теорію умовно поділяють на 2 частини:

- марксизм як економічне вчення;
- марксизм як соціальне вчення.

Ясна річ, що обидві ці частини марксизму не можна вважати цілком самостійними, оскільки перша створювалась для обґрунтування другої, тобто для доведення необхідності докорінних соціальних перетворень суспільства.

Марксистське бачення таких перетворень було, на відміну від соціальних утопій їхніх попередників, радикальним: пропагувало революційні

(насильницькі), а не еволюційні зміни форм власності. Водночас економічне обґрунтування необхідності таких змін було значно переконливішим від утопічних учень.

У середині XIX ст. надзвичайно загострилася класова боротьба в Німеччині. Результатом цього загострення були європейські революції 1848–1849 рр. У 40-х роках XIX ст. у Німеччині на політичну арену виходять Маркс і Енгельс. У той же історичний період у Німеччині як реакція на марксизм і класичну школу виникає так звана **історична школа**.

Засновниками були В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс. Вони намагалися визначити і проаналізувати тенденції суспільного розвитку. Представники історичної школи заперечували загальні закони суспільно-економічного розвитку. Основоположником історичної школи був професор В. Рошер (1817–1894). У праці «Короткі основи курсу політекономії з точки зору історичного методу» (1843) він стверджує, що немає загальних законів соціальної економії, а є тільки закони розвитку економічних факторів. В. Рошер ставить перед собою завдання доповнити і розвинути загальновизнану теорію класичної школи.

Ідеї історичної школи найпослідовніше проводив К. Кніс (1821–1898). Його робота «політична економія з точки зору історичного методу» була прикладом наполегливого і послідовного вирішення цієї проблеми, чого не спостерігалось у В. Рошера. К. Кніс вважає, що рівень економічної мудрості суспільства і теоретичні концепції, які відображають стан цього суспільства, є результатом певної передісторії розвитку. Рівень, якого досягло воно на даний момент, є перехідною фазою його подальшого прогресу.

Б. Гільдебранд (1812–1878) у своїй основній праці «Політична економія сучасності і майбутнього» рішуче здійснює нападки на класичну політекономію: не визнає об'єктивності дії економічних законів, принципу індивідуалізму.

8.6. Розвиток ринкового господарства в Англії (середина XVII – середина XIX ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях А. Сміта та Д. Рікардо

Внаслідок буржуазно-демократичної революції (1640–1659) та «Славного перевороту» (1688) в Англії була встановлена конституційна монархія під парламентським контролем. Таким чином, система політичної влади забезпечила доступ (через парламент, пізніше – і через кабінет міністрів) представникам великого капіталу до державного управління. Це дозволило зорієнтувати економіку країни на створення умов, необхідних для подальшого розвитку складових ринкового господарства.

Діяльність уряду насамперед сприяла розвитку сільськогосподарської галузі. Суть його заходів полягала в захисті та заохоченні розвитку фермерських господарств – особливо тих, які вирощували зернові. Та лише в другій половині XVIII ст. в Англії був здійснений аграрний переворот, в результаті якого майже повністю було знищено дрібне селянське господарство.

Влада робила ставку на великі фермерські господарства, які використовували найману працю селян, що лишились без землі. На заробітну платню ці робітники купували собі все необхідне, таким чином уряд гарантував платоспроможного споживача та збільшував товарно-грошовий обіг. На ринок капіталів надходили вільні грошові ресурси фермерів, які були їхнім прибутком від сільськогосподарського виробництва, і частина земельної ренти землевласників. Механізм утворення прибутку фермерів і ренти землевласників дослідив Д. Рікардо в роботі «Основи політичної економії та оподаткування» (1817).

У своєму дослідженні Д. Рікардо виходив з того, що вартість сільськогосподарських товарів визначається витратами праці на їх виробництво за найнесприятливіших умов. Тоді фермери, які використовують гіршу землю, отримують лише середній прибуток на вкладений ними капітал. Рента на такій землі для її власників не виникає. Ті ж фермери, які використовують середню й кращу землю, отримують дохід, що перевищує середній прибуток відповідно до якості і місця розташування земельних ділянок. Цей прибуток визначається як різниця між витратами виробництва на ділянках, які вони обробляють, і на гірших землях. Середній прибуток привласнюється фермером. А надлишок доходу над середнім прибутком і є земельною рентою, яку отримує землевласник. Таким чином, рента у Д. Рікардо розцінюється як суто соціальний феномен, що пов'язаний з виникненням приватної власності на землю. А джерелом ренти є праця найманих робітників у сільському господарстві, а не власне земля. Та К. Маркс у «Капіталі» показав, що це не зовсім правильно: в умовах приватної власності на землю землевласник не віддає даром в оренду навіть найгіршу ділянку. Рікардівську ренту К. Маркс назвав диференційною (тобто зв'язаною з природною різницею земельних ресурсів).

Протекціоністська політика англійського уряду сприяла розвитку мануфактурного виробництва.

У середині XVIII ст. А. Сміт рішуче виступив проти спроб королівського двору, земельної аристократії і купців закріпити свою владу в колоніях. Він довів, що меркантилістична політика в колоніях, які вона намагається утримати в становищі аграрно-сировинних придатків метрополії, суперечить інтересам самої Англії.

Про вільну торгівлю в Англії заговорили тільки тоді, коли вона стала світовою промисловою державою, і їй потрібна була дешева імпортна сировина, продовольчі товари та ринки збуту. Ідея вільної торгівлі була висунута та обґрунтована в останній чверті XVIII ст. Д. Рікардо і А. Смітом. Це спонукало їх до створення праць, присвячених саме світовій торгівлі та місцю Англії в ній. Ці праці послужили орієнтиром у зовнішній політиці та торгівлі.

8.7. Особливості розвитку ринкового господарства у Франції (середина XVII – середина XIX ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях Ж.-Б. Сея та Ф. Бастіа

В епоху Реформації, католицької реакції, релігійних війн, жорстоких національних, соціальних та політичних зіткнень змінюється характер гуманістичної думки в європейській культурі. У Франції XVIII ст. цьому сприяла бездарність державного управління, надмірна розкіш королівського двору, релігійна нетерпимість гугенотів-реформаторів, з одного боку, і прибічників крайньої католицької реакції, з іншого.

Наростання невдоволення в країні все більш наближало буржуазно-демократичну революцію. Крім цього була низка інших причин. Головною економічною причиною революції стала криза монархії та феодальної структури суспільства. Соціально-економічна несправедливість феодального (ієрархічного) устрою держави полягала в надмірному оподаткуванні феодально залежних селян, які становили основну частину економічно активного населення, й регламентації діяльності в промисловості та торгівлі, що суперечило принципам ринкової економіки. Безпосереднім поштовхом до революції стало також фінансове банкрутство держави.

Революція розпочалась 14 липня 1789 р. взяттям Бастилії – символу абсолютизму – і охопила всю країну. При владі опинилася буржуазія. 26 серпня 1789 року в країні було прийнято Декларацію прав людини і громадянина. З 1789 р. по 1791 р. у Франції було проведено ряд реформ, які сприяли утвердженню буржуазного устрою. Був скасований становий поділ, спадкові титули дворянства, церкву відділили від держави, а її землі конфіскували, оголосили «національним майном» і розпродали невеликими ділянками. Усе це створювало передумови для ринкового підприємницького господарювання.

Революція 1789 р. була тією вирішальною подією, яка визначила у Франції початок промислового перевороту і розчистила дорогу для розвитку капіталістичної економіки. Промисловий переворот в країні тривав майже все XIX ст. Він розпочався в 1810–1820 рр. і прискорився лише в 1850–1860 рр., які можна вважати також роками завершення промислового перевороту.

У 50–60-ті роки XIX ст. значних темпів розвитку набувала важка промисловість. Використання бесемерівського методу виплавки сталі призвело до підвищення якості продукції та зростання виробництва у вісім разів.

Промисловий переворот було завершено в кінці 60-х років XIX ст. Франція стала аграрно-індустріальною державою. Загальний обсяг промислової продукції порівняно з початком перевороту зріс у шість разів. Відбувся процес концентрації виробництва, особливо в легкій промисловості та металургії. Зросло міське населення. Та більша частина національного доходу припадала на аграрний сектор. У сільській місцевості проживало 56% мешканців країни, а в сільському господарстві було зайнято 40% населення.

У 1800 р. в Парижі був заснований Французький банк. Йому надавалося монопольне право на емісію банкнот. Банк мав виконувати функції державного банкіра та кредитора держави. У 1801 р. в Парижі з'являється фондова біржа,

яка призначалася для здійснення великих торговельних угод між промисловцями і купцями; у 1810 р. була створена особлива «Рада зі справ фабрик і заводів».

Головна роль у першій половині ХІХ ст. належала будівництву залізниць. В результаті до кінця 1840 р. у Франції було здано в експлуатацію 1,5 тис. км залізничних шляхів. Технічна революція у сфері транспорту викликала прискорене зростання металургійної й паливної промисловості.

Жан-Батист Сей (1767–1832) – родоначальник і головний представник французької економічної думки цього періоду. Як у першій своїй роботі «Трактат політичної економії» (1803), так і в узагальнюючій – «Повний курс практичної політичної економії» (1828–1829) у шести томах – він наслідує і пропагує ідеї А. Сміта. Разом з тим, Ж.-Б. Сей звертає увагу на помилки та суперечності в теорії А. Сміта й намагається їх виправити. У цілому правомірно стверджувати, що він не просто популяризував класичне вчення, а й збагатив його власними ідеями, ставши засновником нового напрямку в економічній теорії.

Відповідно до теорії Ж.-Б. Сея, виробництво створює не певну матерію, а корисність, яка надає речам цінність. Саму корисність він розглядає як послугу.

За Ж.-Б. Сеєм, вартість визначається не працею, як у класиків, а корисністю речі, її споживчою вартістю, у створенні якої беруть участь три фактори виробництва: праця, капітал і земля. Ця теорія отримала назву – «Теорія трьох факторів».

Важливу роль відводить Ж.-Б. Сей підприємцю. Саме підприємці комбінують виробничі ресурси заради задоволення споживчого попиту. Вони створюють попит на виробничі блага й пропозицію споживчих благ. Через них відбувається розподіл багатства в суспільстві.

Одне з центральних місць у вченні Ж.-Б. Сея займає теорія ринку («закон Сея»). Вона відображає сформульовані ним залежності, які стосуються проблеми реалізації та досягнення загальної економічної рівноваги в суспільстві. Суть теорії полягає в тому, що, за твердженням Ж.-Б. Сея, товари та послуги обмінюються на інші товари та послуги, тому виробництво одних зумовлює потребу в інших, постійно забезпечуючи потенційний попит.

Ринок – це обмін товарів на товари, а гроші виконують тільки роль посередника в цьому обміні. Розвиваючи цю думку, Ж.-Б. Сей формулює чотири закони ринку:

1. Чим більше виробників та екстенсивніший ринок, тим більше споживачів і тим прибутковіший цей ринок для виробників, оскільки ціна зростає зі збільшенням попиту;

2. Кожен виробник зацікавлений в успішній діяльності інших, оскільки вона формує ринок попиту. Успіх однієї галузі сприяє успіхові інших, стимулює загальний розвиток. Розквіт промисловості супроводжується процвітанням сільського господарства і т. д.;

3. Імпорт сприятливо впливає на розвиток обміну, адже іноземні товари можна отримати, лише продавши свої;

4. Ті прошарки суспільства, які тільки споживають і нічого не

виробляють, не примножують багатство країни, а розорюють її.

Ще одним визначним представником французької політичної економії цього часу був **Фредерік Бастіа** (1801–1850). Найбільшою популярністю користуються дві його роботи – «Економічні софізми» (1847) і «Економічні гармонії» (1850).

Ф. Бастіа, як і А. Сміт, пов'язував прогрес суспільства з реалізацією вільної ініціативи кожної людини. Ф. Бастіа, наслідуючи Ж.-Б. Сея, трактував цінність як відношення послуг. Джерело економічних гармоній Ф. Бастіа вбачав у вільній конкуренції та обміні. Згідно з теорією економічних гармоній Ф. Бастіа, інтереси праці та капіталу солідарні. Він вважав, що «в міру того, як примножуються капітали, безумовна частка, що належить їм у загальному результаті виробництва, зростає, а частка відносна знижується; відносна ж частка праці постійно зростає, а тим паче зростає і її частка безумовна». Саме з цього закону, на думку Ф. Бастіа, «впливає гармонія інтересів робітників і тих, хто їх наймає».

8.8. Парцелярна система у Франції. Її суть і роль розвитку ринкової економіки країни

З приходом до влади у Франції якобінців було прийнято нове аграрне законодавство 1793 року. Воно проголошувало конфіскацію дворянського землеволодіння, знищення всіх дворянських привілеїв і повинностей, передачу общинних земель у власність селян без будь-якого викупу.

Однак, далеко не одразу прийшли очікуванні економічні результати – зростання заповзятливості нових сільських господарів, підвищення продуктивності праці, перетворення землеробства на сировинний ринок для промисловості. І навпаки, устрій аграрних відносин, що склалися після революції, гальмував розвиток промисловості та відбивався на результатах її розвитку. Головною його особливістю був дуже малий розмір селянського землекористування. Селяни отримали у власність невеликі наділи, а передаючи землю синам у спадщину, мусили її ділити. Кожний наступний поділ землі призводив до її дроблення на невеликі частини, так що середній розмір господарства селянина в країні становив близько 0,5 га. Таке господарство отримало назву *парцела*, що означає – частина, або дрібне, нестійке та малопродуктивне господарство.

Парцеляризація села, по-перше, загострила демографічну проблему в країні: щоб уникнути поділу землі, французький селянин намагався не мати багато дітей. По-друге, вона стримувала процес руху робочої сили із села в місто. Дрібним селянським господарствам відповідали дрібні майстерні в промисловості. І по-третє, що було найбільш небезпечним для розвитку ринкового господарства Франції на той час, – парцеляризація села породила широке впровадження в селянське господарство лихварського кредиту. Лихварі, а це були місцеві багатії – крамарі, купці, окремі заможні селяни, –

давали позику під заставу землі і, користуючись безвихідним становищем селян, нав'язували їм дуже високі відсотки.

Сукупність у Франції кінця XVIII ст. таких факторів, як прив'язаність селян до землі, низький рівень народжуваності, парцеляризація села, заборгованість лихварям і неминуче низька купівельна спроможність селян негативно впливали на загальний економічний розвиток країни.

8.9. Особливості розвитку ринкового господарства в Німеччині (середина XVI – середина XIX ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях представників історичної школи та марксизму

До завоювання Наполеоном не існувало єдиної Німецької держави; завоювання позитивно вплинули на німецькі землі, що увійшли до складу Французької імперії. У 1806 р. в Парижі правителі 36 німецьких держав підписали договір про створення Рейнського союзу, який перебував під французьким «протекторатом». Демократичні та економічні реформи на цих землях прискорили формування передумов промислового перевороту: було введено французьке цивільне право, а у 1808–1810 рр. встановлено свободу підприємницької діяльності. Вплив реформ поширився і на ті країни Німеччини, які не залежали безпосередньо від французів. Найбільше його зазнала Пруссія.

Але, мабуть, головним наслідком краху старої та роздробленої Німеччини стала глибока зміна у світосприйнятті німців: на зміну ідеалізму XVIII ст. прийшов націоналізм. Населення окремих країн вперше усвідомило свою національну єдність.

У 1815 р. «Священну Римську імперію» учасники Віденського конгресу замінили на Німецький союз, що був формальним об'єднанням 38 самостійних німецьких держав. Між ними не було єдиного законодавства, спільних армії, фінансів, єдиної грошової системи. Замість обіцяної конституції, навколо якої повинна була об'єднатися держава, пруський король проводив політичні репресії, чим примусив багатьох демократичних політиків залишити Німеччину.

Незважаючи на це, в економіці країни відбувалися поступові зміни. Першим досягненням став Пруський митний закон 1818 р., який знищив внутрішні кордони між окремими провінціями, що входили до її складу, скасував усілякі заборони й обмеження у внутрішній торгівлі.

У 30-х рр. XIX ст. у Німеччині розпочинається промислова революція, яка пройшла три етапи. Кожному з них передувала певна політична подія.

У 1833 р. було створено Німецький митний союз, який скасував внутрішні кордони між більшістю німецьких держав з населенням 25 млн. жителів. До союзу не ввійшло лише декілька північних держав і Австрія. Його створення сприяло формуванню загальнонімецького внутрішнього ринку і прискоренню економічного розвитку.

Традиційно промисловий переворот охопив, перш за усе, текстильну промисловість. У 1846 р. в областях Митного союзу нараховувалось більше 310 прядиленів і 750 тис. механічних веретен.

Розпочалося піднесення у важкій промисловості, а з появою і використанням парових двигунів зріс попит на вугілля. Найбільшим розвитком характеризувався Рейнсько-Вестфальський промисловий район. У ньому було зосереджено близько 200 домен і одна четверта частина всіх працюючих Німеччини. У першій половині XIX ст. зайнятість населення на промислових підприємствах виросла в 12 разів. Більш ніж удвічі виріс видобуток вугілля, у чотири рази збільшилась кількість працюючих на шахтах.

Стрімкого розвитку набувало будівництво залізниць, довжина яких у 1835 р. становила 12 км, а вже наприкінці 40-х – 2,5 тис. км. Паровозобудівні заводи задовольняли в 40-х роках понад 15% потреб залізниць.

У 30–40 рр. XIX ст. поживалося сільськогосподарське виробництво. Це було викликано застосуванням у юнкерських (великих феодалних землеволодіннях, на яких використовувалась праця кріпаків) та куркульських господарствах (де працювали наймані робітники) сільськогосподарської техніки – культиваторів, молотарок та жниварок, нових технологій ведення землеробства, застосуванням мінеральних добрив, вирощуванням широкого асортименту сільськогосподарських культур.

У політичному житті німецьке суспільство розкололося на три групи. Ліберали, як правило, промисловці, фінансисти й державні чиновники, обстоювали ліберальну економіку та перехід Німецького союзу до конституційної федеративної монархії. Демократи – дрібні промисловці, торговці, інтелігенція, робітники й селяни, не вимагаючи скинути монархію, виступали за соціальні реформи та втручання держави в економіку, що гарантувало б захист їхніх інтересів. Консерватори – вищі державні службовці, юнкери (землевласники), офіцерський корпус і представники церкви, – прагнули зберегти все без змін.

Буржуазно-демократична революція 1848 р об'єднала Німеччину навколо Пруссії, більшість населення якої були німці. Прийняття пруської конституції та утворення конституційної федеративної монархії не знищили в новій німецькій державі ні феодалну монархію, ні владу юнкерів через неузгодженість дій політичних сил. У цілому перемогли консерватори.

Важливим етапом економічного розвитку Німеччини стало створення потужної кредитно-банківської системи, характерною рисою якої було грюндерство (засновництво акціонерних банків).

В організації акціонерних банків брали участь великі банкірські дома, промислові фірми. Однією з особливостей діяльності такої системи була спеціалізація цих установ по галузях економіки на окремих територіях. Німецькі банки стали одними з найнадійніших і найсолідніших у світі, чому сприяв менталітет німців, а саме – пунктуальність, обережність, педантизм, відповідальність.

В середині XIX ст. надзвичайно загострилася класова боротьба у Німеччині. Результатом цього загострення були європейські революції 1848-

1849 рр. У 40-х роках у Німеччині на політичну арену виходять Маркс і Енгельс. Так, у XIX ст. в Німеччині як реакція на марксизм і класичну школу виникає так звана історична школа.

Засновниками були В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс. Вони намагалися визначити і проаналізувати тенденції суспільного розвитку. Представники історичної школи заперечували загальні закони суспільно-економічного розвитку. Основоположником цієї школи був професор **В. Рошер (1817–1894)**. В праці "Короткі основи курсу політичної економії з точки зору історичного методу" (1843) – В. Рошер стверджує, що немає загальних законів соціальної економії, а є тільки закони розвитку економічних факторів. В. Рошер ставить перед собою завдання доповнити і розвинути загальновизнану теорію класичної школи.

Ідеї історичної школи найпослідовніше проводив **К. Кніс (1821–1898)**. Його робота "Політекономія з точки зору історичного методу" була прикладом наполегливого і послідовного вирішення цієї проблеми, чого не спостерігалось у Рошера. К. Кніс вважає, що рівень економічної мудрості суспільства і теоретичні концепції, які відображають стан цього суспільства, є результатом певної передісторії розвитку. Рівень, якого досягло воно на даний момент, є перехідною фазою його подальшого прогресу.

Б. Гільдебранд (1812–1878) у своїй основній праці "Політична економія сучасності і майбутнього" рішуче здійснює нападки на класичну політекономію: не визнає об'єктивності дії економічних законів, принципу індивідуалізму.

Список рекомендованої літератури

1. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., випр. – К.: Знання, 2014. – 1300 с.
2. Веркуттер Ж. Древний Египет: Пер. с фр. – М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2014. – 160 с.
3. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – М.: КОМКнига, 2012. – 322 с.
4. Гуляев В. И. Шумер. Вавилон. Ассирия: 5000 лет истории. – М.: Алетея, 2014. – 440 с.
5. Кленгель-Брандт Э. Древний Вавилон: Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2013. – 368 с.
6. Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность. – М.: Альпина, 2012. – 524 с.
7. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Креативная экономика, 2013. – 462 с.
8. Мак-Ніл, Вільям. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 1111 с.

9. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К.: Феникс, 2013. – 760 с.
10. Суриков И. Е. Древняя Греция: история и культура. – М.: АСТ: Астрель, 2012. – 190 с.
11. Трофимова Р. П. Культурно-экономический словарь. – М.: Академический проект, 2014. – 960 с.
12. Тураев Б. История Древнего Востока. – Минск: Харвест, 2012. – 752 с.
13. Хрестоматия по истории древнего мира. – М.: Издательство "Палеотип", 2013. – 416 с.

Контрольні запитання

1. Суть і значення промислового перевороту для ринкового господарства.
2. Д. Рікардо і К. Маркс про промисловий переворот та його наслідки.
3. Загальна характеристика форм господарства національних економік в країнах Європейської цивілізації епохи вільної конкуренції.
4. Розвиток форм господарства в Англії (середина XVII – середина XIX ст.). А. Сміт про мануфактуру. К. Маркс про фабрику.
5. Загальна характеристика економічних теорій епохи вільної конкуренції та їх значення для розвитку ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації (класична економічна теорія, історична школа, марксизм).
6. Розвиток ринкового господарства в Англії (середина XVII – середина XIX ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях А. Сміта та Д. Рікардо.
7. Особливості розвитку ринкового господарства у Франції (середина XVII – середина XIX ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях Ж.-Б. Сея та Ф. Бастіа.
8. Парцелярна система у Франції. Її суть і роль розвитку ринкової економіки країни.
9. Особливості розвитку ринкового господарства в Німеччині (середина XVI – середина XIX ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях представників історичної школи та марксизму.

ТЕМА 9

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВ ПРОВІДНИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА США В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

9.1. Історичні та соціально-економічні умови виникнення США

США належать до країн Західної цивілізації, що мають відмітні риси порівняно з країнами Західної Європи щодо становлення держави. У XVII ст. на території Північної Америки (Атлантичного узбережжя) виникла англійська переселенська колонія. Подальша колонізація Америки відбувалася не стихійно, а спрямовувалась королівським урядом, який намагався перетворити ці землі у важливе джерело доходів казни. У XVIII ст. колонії досягли значного економічного розвитку, а це не подобалось Англії. В інтересах своєї буржуазії вона намагалася стримати цей процес і зберегти землі як ринок збуту та джерело сировини. Найманих працівників, особливо кваліфікованих, не влаштовувала політика метрополії, адже англійський парламент заборонив їх переселення до колоній. Промислова буржуазія теж була незадоволена політикою метрополії, тому що Англія законом 1699 р. ввела заборону на експорт вовняних тканин з будь-якої колонії і навіть продажу в будь-якому місці крім того, де вони були виготовлені. З 1750 р. діяв закон, відповідно до якого обмежувалось виробництво виробів із заліза: в колоніях заборонялося споруджувати прокатні стани, будувати залізорізні майстерні. Усі вироби з металу, включаючи цвяхи та підкови, американські колонії повинні були ввозити тільки з Англії.

Діяльність торгової буржуазії також була обмежена політикою метрополії. З 1650 р. всі товари, виготовлені в колоніях, спочатку необхідно було доставляти до Англії і вже звідти на англійських суднах вивозити в інші країни. Була заборонена також зовнішня торгівля.

Але найбільш вагомою причиною початку війни за незалежність між колоніями та метрополією стало загострення протиріч, пов'язаних з боротьбою за землю. Їхня суть полягала в тому, що велика кількість селянства, яка переселилась з Англії в Америку, сподіваючись організувати своє господарство, наштовхнулося тут на велике дворянське землеволодіння, що широко розповсюдилось на східному узбережжі.

Враховуючи соціально-політичну ситуацію, що склалася в цей період, письменником і політичним діячем Бенджаміном Франкліном було запропоновано у 1754 р. скликати конгрес, який сприяв би політичному та економічному об'єднанню колоній. Зусиллями метрополії конгрес був провалений.

До середини XVIII ст. усі землі на Атлантичному узбережжі аж до гір Аппалачі були вже розділені між великими землевласниками, і селяни, які прибували з Англії, практично не могли отримати наділ. У той же час за Аппалачами аж до Міссісіпі лежали величезні земельні простори, відвойовані у Франції під час Семирічної війни (1756–1763). Але за наказом Георга III від

1763 р. ці землі були оголошені власністю англійської корони, і приватним особам заборонялось на них переселятись під загрозою жорстоких покарань.

Подібна політика Англії завдала удару, по-перше, інтересам плантаторів, адже не давала їм можливості переходу з виснажених земель на більш родючі, по-друге, інтересам тієї частини буржуазії, яка розраховувала розбагатіти на спекуляції новими ділянками, і, по-третє, інтересам орендаторів, які хотіли на них землях стати самостійними фермерами.

З весни 1774 р. в колоніях почав функціонувати «континентальний конгрес» – з'їзд депутатів від 13 провінцій. Американці бойкотували англійські товари та озброювали бойовиків. Постійне зростання протиріч між колонією та метрополією призвело до початку війни за незалежність (1775–1783), яка закінчилась перемогою колоністів і зіграла для США роль першої буржуазно-демократичної революції. 4 липня 1776 р. на Континентальному Конгресі представників від північноамериканських колоній була прийнята «Декларація незалежності», яка проголошувала суверенітет останніх і створення самостійної держави – Сполучених Штатів Америки. У Декларації незалежності, укладеній Т. Джефферсоном, стверджувалось, що всі люди рівні, мають однакові права на життя, свободу, щастя. Влада належить уряду, який обирається народом. Об'єднання колоній в одну державу закріпило створення єдиного внутрішнього ринку, що сприяло швидкому розвитку американської економіки.

Завершальний етап першої буржуазно-демократичної революції в США був закріплений підписанням в 1783 р. Версальського договору про мир і визнання Англією незалежності США, ратифікацією Конституції (1787), прийняттям Білля про права (1791). Згідно з Конституцією, в країні було встановлено федерацію штатів з республіканською формою правління. Влада розподілялась на виконавчу (президент і кабінет міністрів), законодавчу (Конгрес) та судову. Першим президентом США став Джордж Вашингтон.

9.2. Особливості становлення ринкового господарства в США. Роль ліберальної економічної теорії Г. Ч. Кері в розвитку капіталістичних відносин у країні

Специфіка становлення ринкового господарства в Американських колоніях полягала в тому, що її заселяли вихідці з країн, де вже розвивалися ринкові відносини. Туди прибували англійці, ірландці, шотландці, німці, голландці, які на своїй батьківщині належали до середнього класу, тобто були освіченими й мали різноманітні трудові навички. Вони були сповнені діловим духом, бажанням створити своє господарство та отримати прибутки. Як правило, ці люди були протестантами, відрізнялись віротерпимістю, що дозволяло створювати етнічно змішані родини.

В економічному розвитку колоній рано намітилась спеціалізація. Чотири північні колонії Нової Англії (Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Массачусетс, Коннектикут) з найбільшим містом і портом Бостон були мало придатними для землеробства. Тут розвивалась лісопильна, суднобудівна, залізобудівна,

металургійна та легка промисловості. Провідною галуззю останньої стала вовняна.

Чотири колонії центру Нової Англії (Нью-Йорк, Делавар, Нью-Джерсі, Пенсільванія) були основним сільськогосподарським районом, де здебільшого вирощували пшеницю.

П'ять колоній півдня (Меріленд, Вірджинія, Північна та Південна Кароліна і Джорджія) створили зовсім іншу соціально-економічну зону. Її особливість була в тому, що основною робочою силою була примусова праця рабів-негрів. Тому Південні колонії відрізнялися також культурою, релігією, ментальністю. А їхній спекотний та вологий клімат дозволяв вирощувати на плантаціях тютюн, рис.

Високими темпами, які не були характерні жодній державі, зростало населення країни: у 1800 р. – 5,3 млн., у 1850 р. – 23,2 млн. чоловік. Це відбувалося за рахунок як природного припливу, так і притоку іммігрантів та ввозу рабів. До 1860 року в США іммігрувало близько п'яти мільйонів осіб. Таким чином, США отримували з країн Західної Європи технічні досягнення, підготовлених кваліфікованих працівників та дешеву робочу силу. Усе це сприяло швидкому економічному піднесенню США й розвитку внутрішнього ринку країни.

Мав свою специфіку в США й процес урбанізації. Якщо в Європі її міста заселялись за рахунок обезземелених селян, то в США за рахунок іммігрантів, як правило, представників промислово-виробничої сфери. Жителі міст 1860 р. становили майже 20% населення США. Процес урбанізації в країні відбувався більш повільними темпами, ніж в Європі.

У США XVIII–XIX ст. було зроблено багато важливих відкриттів, чому сприяла державна система заохочення. Так, у 1790 р. був виданий Закон про патенти, який давав винахідникам значну монополію на використання своїх винаходів. Уже в 1793 р. учителем Уїтні було створено першу бавовноочисну машину; її застосування підвищувало продуктивність праці в 100 разів. Цей же талановитий учитель впровадив у виробництво мушкетів принцип взаємозамінності окремих частин, що стало початком стандартизації виробничого процесу в промисловості. Винайдення в 1841 р. швейної машини дало поштовх розвитку легкої промисловості. Америка на першому етапі промислової революції стала батьківщиною електромагнітного телеграфу (1842), бесемерівського процесу виплавляння сталі (1847), парової турбіни (1849).

Своєрідність становлення та розвитку США, і зокрема – капіталізму, наклало відбиток на їхню економічну думку (він панував на Півночі, тоді як Південь усе ще залишався рабовласницьким). Політичні та соціально-економічні умови викликали необхідність довести прогресивність капіталістичного устрою, оптимістично змалювати його перспективи, оголосити побудову капіталізму загальносуспільною метою.

Засновником такої вкрай необхідної **ліберальної економічної теорії** США є **Генрі Чарльз Кері** (1793–1879). Він написав цілу масу робіт. Серед них: «Нариси про норму заробітної плати» (1835), «Принципи політичної

економії» (1837–1840) у 3-х томах, «Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури і комерції» (1850), «Принципи соціальної науки» (1865) та ін.

Економічна теорія Г. Ч. Кері побудована на поєднанні критично розглянутих економічних теорій попередників, особливо класиків, та власних економічних поглядів. Так, він не сприймав Д. Рікардо та Т. Р. Мальтуса, системи яких вважав песимістичними і такими, що розпалюють соціальну ворожнечу. Не погоджувався Г. Ч. Кері і з деякими думками А. Сміта, зокрема, заперечував теорію вільної торгівлі, запропонувавши натомість доктрину протекціонізму.

Центральне місце в теоретичних побудовах Г. Ч. Кері, як і у Ф. Бастіа (Франція), займає теорія «гармонії інтересів». На його думку, він сформулював універсальний закон, згідно з яким у капіталістичному суспільстві існує «найповніша гармонія всіх істинних і справжніх інтересів», а тому немає підстав для соціальних суперечностей. Вихідною умовою в теоретичній побудові Г. Ч. Кері була ідея про справедливий розподіл, який нібито притаманний капіталізму. Він, як вважав Г. Ч. Кері, враховує внесок кожного в суспільне виробництво. З розвитком буржуазного суспільства завдяки зростанню продуктивності праці та примноженню капіталів частка робітників у національному продукті зростає і абсолютно, і відносно, а частка капіталістів, абсолютно збільшуючись, відносно зменшується. «З усіх законів, установлених наукою, – писав Г. Ч. Кері, – це найбільш досконалий закон, тому що дія цього закону полягає у гармонії істинних інтересів різних класів людського суспільства».

Наприкінці 40-х років XIX ст. Г. Ч. Кері підтримував політику фритредерства, яку проводив уряд США. Та вже у 50-х роках він стає поборником політики протекціонізму. Основний аргументи вченого - це можливість зберегти для виробника внутрішній ринок за рахунок автономізації економіки. А основою міжнародних відносин він вважає досягнення стану всесвітньої гармонії націй завдяки всебічному індивідуальному розвитку.

Що ж до міжнародного поділу праці, то, на думку Г. Ч. Кері, невтручання держави в міжнародні відносини під гаслом міжнародного поділу праці може призвести національну економіку (ідеться, перш за все, про США) до промислової залежності, перетворення країни на постачальника сировини для розквіту якоїсь іншої нації. Звідси видно, що основною метою теорії Г. Ч. Кері був захист американської економіки.

Таким чином, економічна позиція Г. Ч. Кері слугувала теоретичним та ідеологічним підґрунтям становлення і розвитку капіталістичних відносин на всій території США. Разом з тим, крайня протилежність шляхів економічного розвитку Півночі та Півдня, гострий соціально-економічний конфлікт між ними на той час міг вирішитися лише через громадянську війну. Остання, що закінчилась перемогою Півночі, мала характер буржуазно-демократичної революції. Її рушійними силами були робітники, фермери та революційна буржуазія. Остання виступила політичним керівником народу, хоча саме робітники і фермери зіграли в революції вирішальну роль.

9.3. Теорії відносних (А. Сміт) та абсолютних (Д. Рікардо) переваг в зовнішніх економічних відносинах країн Європейської цивілізації та їх сучасне значення

За А. Смітом, при визначенні міжнародної спеціалізації країни, тобто що робити і що продавати за кордоном, варто вибирати ті товари, випуск яких даній країні обходиться дешевше за інших. Низькі ціни, а отже, і низькі витрати виробництва, забезпечуються природними чи набутими абсолютними перевагами в їхньому виготовленні. А якщо таких переваг немає, то їх треба створити для можливості одержувати вигоди від зовнішньої торгівлі.

Відповідно до теорії А. Сміта, основою торгівлі між країнами є більш висока ефективність у виробництві товарів, що одна країна може мати щодо іншої, тобто абсолютні переваги у виробництві певного товару.

Слід відмітити, що на сучасному етапі абсолютні переваги країн у витратах чи виробництві споживчих властивостей того чи іншого товару можуть бути тільки тимчасовим явищем за рахунок більш продуктивних технологій або дуже дешевої сировини, праці, енергії.

Послідовник А. Сміта – Д. Рікардо теж був прихильником вільної торгівлі й надавав великого значення розвитку торгових зв'язків з іншими країнами. У своїй теорії він показав вплив зовнішньої торгівлі на споживання, виробництво та норму прибутку. Д. Рікардо бачив корисність зовнішньої торгівлі в тому, що вона збільшує масу й розмаїтість товарів, на які може витратитися дохід. Інакше кажучи, зовнішня торгівля розширює споживання і робить його різноманітнішим.

З іншого боку, як вважав Д. Рікардо, зовнішня торгівля збільшує виробництво. Завдяки достатку та дешевизні імпортованих товарів, вона створює схильність до заощадження й нагромадження капіталу за рахунок скорочення споживчих витрат. Крім того, зовнішня торгівля може збільшувати прибуток, знижуючи зарплати, якщо ввозяться більш дешеві споживчі товари.

Д. Рікардо вважав, що завдяки вільній торгівлі кожна країна зможе витратити свою працю та капітал на такі галузі промисловості, що нададуть їй найбільші вигоди. І треба додержуватися цього принципу, адже він приводить до найефективнішого та найбільш ощадливого поділу праці між націями. Рікардо стверджував, що саме цей принцип визначає, що вино повинно вироблятися у Франції і Португалії, хліб – в Америці та Польщі, а різні металеві вироби й інші товари – в Англії.

Д. Рікардо показав, що можливостей вигідного товарного обміну між країнами значно більше, ніж це припускав А. Сміт. Розвиваючи його ідеї, Д. Рікардо довів, що будь-яка країна, а не тільки з абсолютними перевагами, може брати участь у зовнішній торгівлі з вигодою для себе.

Навіть якщо держава не має абсолютних переваг, у неї завжди є порівняльні переваги, тобто щось, що вона робить краще й дешевше за інших.

9.4. Господарський розвиток німецьких земель та його відображення в національній системі політичної економії

У 30-х рр. XIX ст. у Німеччині розпочинається промислова революція, яка пройшла три етапи. Кожному з них передувала певна політична подія.

Традиційно промисловий переворот охопив, перш за все, текстильну промисловість. У 1846 р. в областях Німецького митного союзу нараховувалось більше 310 прядилень і 750 тис. механічних веретен.

Розпочалося піднесення у важкій промисловості, а з появою і використанням парових двигунів зріс попит на вугілля. Найбільшим розвитком характеризувався Рейнсько-Вестфальський промисловий район. У ньому було зосереджено близько 200 домен і одна четверта частина всіх працюючих Німеччини. У першій половині XIX ст. зайнятість населення на промислових підприємствах виросла в 12 разів. Більш ніж удвічі виріс видобуток вугілля, в чотири рази збільшилась кількість працюючих на шахтах.

Стрімкого розвитку набувало будівництво залізниць, довжина яких у 1835 р. становила 12 км, а вже наприкінці 40-х – 2,5 тис. км. Паровозобудівні заводи задовольняли в 40-х роках понад 15% потреб залізниць.

Німеччина XIX ст. – це країна, що складалася з політично й економічно відособлених держав, об'єднаних у конфедерацію за національною ознакою. Їхня економічна відокремленість базувалась на феодалних відносинах, нерозвиненій індустрії, політичному протиборстві та державній регламентації всіх сфер економічної діяльності.

Чи не найнаочнішою ознакою відсталості Німеччини (і важливим чинником такої відсталості) було існування митних кордонів між окремими державами конфедерації.

Ці митні перешкоди не стосувались відносин з державами за межами зовнішніх кордонів Німеччини.

Необхідною була негайна митна реформа. Її було проведено 1818 р., коли Пруссія створила власне торгове об'єднання, ліквідувавши внутрішні митні кордони і скасувавши всі митні податки, які перешкоджали вільному ввезенню сировини, та встановивши невисоке мито на ввезення мануфактурних товарів.

Ця реформа мала певні позитивні наслідки, але не поліпшила стану німецької економіки в цілому. Ставало все очевиднішим, що часткове реформування торгово-економічних відносин не вирішує проблем суспільства. Необхідною була політика, яка б створила умови для вільного економічного розвитку всіх німецьких держав.

Фрідріх Ліст (1789–1846) народився у Вюртемберзі, де здобув початкову освіту. Його першу наукову працю було присвячено проблемі викладання в університеті курсу місцевого самоврядування.

Ф. Ліст визнає ліберальні ідеї в тій їхній частині, що стосується розвитку капіталістичної промисловості, і закликає до реформ, перешкодою для яких, на його думку, є внутрішня митна політика Німеччини.

Після обрання депутатом Палати Вюртемберзьких штатів у 1820 р., він досить різко критикує реакційний уряд країни за бездіяльність.

Пропагування ним ліберальних, реформістських ідей економічного об'єднання Німеччини поставило його в опозицію до уряду і стало причиною звільнення з посади та політичних переслідувань. Його було заарештовано. Після відбуття покарання Ф. Ліста висилають з країни, і в 1825 р. він виїздить до Америки.

Основною працею Фрідріха Ліста є написана ним у Парижі книга «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз» (1841), що ввібрала всі ідеї, викладені ним у безлічі памфлетів та статей.

Економічний націоналізм. На думку Ліста, класична політична економія обґрунтувала космополітичну теорію, що розглядає індивідуальний інтерес кожної особи як основу розвитку суспільства, а саме суспільство – як загальносвітову спільноту людей.

За основний метод дослідження він бере «повчання історії», тобто історичні порівняння, історичний метод, які використовує для визначення тієї стадії розвитку нації, яка найбільшою мірою сприятиме її згуртуванню, силі і стійкості.

Ф. Ліст у своєму дослідженні звертав увагу на факти більше, ніж на теоретичний аналіз; його метод зовсім позбавлений ознак абстракції: він виключає аналіз вартості, підміняючи її ідеєю продуктивних сил.

На його думку, народи у своєму розвитку проходять такі періоди: первинне варварство, скотарський, аграрний, аграрно-мануфактурний, аграрно-мануфактурно-комерційний.

Останній період – це ідеал, до якого прямує нація у своєму розвитку. Для його досягнення потрібні особливі умови, які мають не всі народи.

До продуктивних сил суспільства Ф. Ліст відносить різноманітні суспільні інститути: уряд, пресу, духовні заклади, мораль, мистецтво, суд – нематеріальні чинники, які забезпечують свідоме створення високорозвиненого суспільства.

У поняття капіталу (Ф. Ліст називає його «фіксованим») він включає матеріальне багатство, природні та набуті здібності людей.

Головний предмет досліджень економічної теорії Ф. Ліст бачить у визначенні ролі держави в конкретній історичній ситуації, її діяльності зі «збудження» національних продуктивних сил суспільства.

Ф. Ліст зазначає, що прийняття ліберальних митних законів (за моделлю Пруської держави) поставило Німеччину в умови конкурентної боротьби, яка була непідсильною для нерозвиненої ще індустрії.

Ф. Ліст підкреслював, що наслідування принципів лібералізму й бажання більшу частину свого споживання забезпечити за рахунок імпорту зробить націю залежною.

За Ф. Лістом, роль держави у створенні прогресивної економіки є вирішальною, але її діяльність має спиратися на об'єктивні економічні закони, «особливі для кожної з націй», і на те, що називають «духом (ментальністю) нації». Лише досягнувши певного рівня розвитку, нація може розвиватись за космополітичними законами класичної школи.

Теорія Ф. Ліста – це меркантилізм ХІХ століття, проповідь політики національної відокремленості в перехідний до вищої стадії період розвитку. Вона збагатила політичну економію абстрактною теорією міжнародної торгівлі та протекціонізму.

9.5. Історична школа: причини виникнення, сутність та етапи розвитку

Історична школа була особливим феноменом, бо жоден з її прихильників не зробив навіть спроби, користуючись своїм методом, побудувати якусь завершену політекономічну доктрину, що могла б замінити класичну.

Засновниками історичної школи були В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс. Критичне ставлення до класичної школи об'єднує їхні теорії, але головне – це намагання визначити й простежити тенденції суспільного розвитку, а потім вплинути на нього, не обмежуючись теоретичними узагальненнями.

Історичний метод дослідження представників цієї школи характеризується аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтва, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій і т. д.

Лідером історичної школи був **Вільгельм Рошер** (1817–1894). Він вивчав юриспруденцію і філологію в університетах Геттінгена і Берліна, майже п'ятдесят років був професором Лейпцизького університету.

Рошер ставить собі завдання доповнити й розвинути загальновизнану теорію класичної школи і водночас вплинути на формування національної політики. У його працях наявний глибокий порівняльний аналіз історії становлення й розвитку економічних явищ у Німеччині, Англії, Франції.

Рошер високо оцінює переваги індустрії, розвитку транспорту і вказує на породжені ними зміни в економічних відносинах, а також на можливості, що вони відкривають.

Історична школа в особі Рошера мала рішучого поборника еволюційного шляху розвитку суспільства. Він вважав будь-яке революційне перетворення злом, оскільки наслідки його завжди непередбачувані, а хаос як невід'ємний супутник переворотів заважає розвитку започаткованих прогресивних явищ.

Теорію поступального розвитку суспільства Рошер протиставляв соціалістичним ідеям, які набували тоді все більшого поширення.

Іншим німецьким adeptом історичного методу був професор-економіст **Бруно Гільдебранд** (1812–1878).

Бруно Гільдебранд – автор багатьох книжок з політики, соціології, бізнесу, статистики. Він значно рішучіше, ніж Рошер, нападає на класичну політекономію: не визнає об'єктивності економічних законів, універсальності узагальнень, принципу індивідуалізму і критикує Рошера за те, що той намагається примирити свою теорію з класичною.

Історія у Б. Гільдебранда – це не лише засіб доповнення економічних теорій, а зброя повного оновлення науки.

Схема, яка, на думку Б. Гільдебранда, мала охопити всю історію розвитку людства, обмежилась визначенням фаз еволюції; далі він лише порівнює основні ознаки, що за ними визначається конкретна фаза суспільного розвитку. Як вершину прогресу економіки будь-якої нації він бачить кредитне господарство, що формується під впливом попередньої еволюції і є її результатом.

Третій представник історичної школи – **Карл Кніс** (1821–1898). К. Кніс виходить з того, що рівень економічної могутності суспільства і теоретичні концепції, які відображають стан цього суспільства, є результатами певної передісторії розвитку. Рівень, якого досягало воно на даний момент, є перехідною фазою до його наступного прогресу.

Кніс критикує Рошера за визнання об'єктивності законів та використання класичних методів у дослідженнях, а Гільдебранда – за перебільшення ролі чистої теорії. Але він солідаризується з ними щодо питань аналізу еволюції явища в його взаємозалежності і взаємозумовленості з іншими аспектами суспільного розвитку.

Кніс, як і його попередники, поділяв думку про можливість свідомо впливати на суспільні процеси, за умови, що генезис цих процесів добре відомий, а мета, заради якої здійснюватиметься цей вплив, є суспільно значущою.

Політична економія Німеччини тієї доби була пронизана ідеями національної єдності, характерними для всіх аспектів суспільного життя. Досягненням історичної школи було те, що вчені цієї школи широко користувалися історичним та статистичним матеріалом, а також висновками конкретних економічних досліджень.

Перша промислова революція підготувала економічні передумови для здійснення другої технологічної революції (1870–1918) в нових історичних умовах, які позначилися подальшим розвитком ринкового господарства в період монополістичної конкуренції.

У 1873 р. відбулася світова економічна криза, яка була наслідком циклічного розвитку капіталістичної економіки в умовах вільної конкуренції. Криза співпала з початком розгортання другої науково-технологічної революції, що позначилася значними відкриттями в галузі науки й техніки. Наука перетворилася на рушійну силу технічного прогресу, почала активно впливати на розвиток продуктивних сил суспільства.

Кінець XIX – початок XX ст. позначився новими технологічними процесами одержання чорних та кольорових металів, крекінгом нафти, одержанням штучних барвників, добрив та ліків. У цей період були створені: принципово нові двигуни, електромотор, електрогенератор, парова та гідравлічна турбіни, двигуни внутрішнього згорання. Були створені нові засоби пересування: автомобіль, тепловоз, електровоз, мотоцикл, літак. Однак, найбільшим досягненням останньої третини XIX ст. слід вважати заміну парової енергії на електричну та широке її впровадження в промисловості, транспорті, зв'язку, у побуті людей. На духовну сферу людства мало великий

вплив винайдення радіо та поширення кінематографу. Значні зміни відбулися у виготовленні сучасного озброєння.

Збільшення обсягів виробництва товарів, зростання міст, освоєння корисних копалин у колоніях призвело до розвитку та вдосконалення транспорту. Швидкими темпами зростає довжина залізниць, були збудовані нові величезні канали – Суецький та Панамський, почалась електрифікація залізниць. У великих містах створено лінії трамваїв і метро, на залізницях почали впроваджуватись тепловози та електровози.

Відбувається подальше зростання чисельності населення та інтенсифікація руху робочої сили, переважно за рахунок імміграції.

Вагомим досягненням другої науково-технологічної революції було застосування в промисловості масового поточного виробництва різних товарів: одягу, сірників, консервів, та конвеєрне виготовлення автомобілів. З'явилися науково-обґрунтовані технології поточного виробництва товарів, які дали можливість збільшити продуктивність праці в сотні разів.

Упровадження у всі сфери людського життя досягнень другої технологічної революції суттєво вплинуло на світове промислове виробництво. Так, лише з 1870 по 1900 рр. обсяги продукції збільшилися в три рази.

Унаслідок технічних зрушень прискореними темпами розвивається важка промисловість, яка випереджає легку, а також сільське господарство. У зв'язку з цим світове виробництво сталі зросло в 56 разів, а видобуток нафти за той же час – у 25 разів.

У важкій промисловості виникають і прискореними темпами розвиваються нові галузі: електротехнічна, нафтопереробна, хімічна, сталеливарна, автомобільна, верстатобудівна. Вони швидко освоюють нові види продукції, зокрема: турбіни, електровози, трамваї, верстати, сірчану кислоту, ліки, бензин, керосин, автомобілі, літаки та військову техніку.

У сільському господарстві відбувається подальший розвиток фермерства, зростає його товарність та кардинально поліпшується механізація.

Продовжується освітня революція, яка розпочалася в середині XIX ст. У кінці XIX ст. країни особливий наголос зробили на розвитку середньої та вищої освіти, особливо технічної, щоб задовольнити потреби промисловості в кваліфікованих кадрах. Розвиток освіти наприкінці XIX ст. дав небувалий поштовх для науки, техніки, технологій, літератури й мистецтва.

Технічний прогрес наприкінці XIX – на початку XX ст. активно вплинув на процес розширення виробництва, застосування нової техніки, що призводить до збільшення розмірів промислових підприємств, централізації капіталу і виникнення монополій.

У період переходу від вільної конкуренції до монополій потрібно враховувати також вплив таких факторів, як: влада в країні, соціально-економічна структура населення, освіта та наука, менталітет нації.

В умовах ринкової економіки за наявності монополій конкурентна боротьба не зникає, а, навпаки, загострюється між утвореними структурами за ринки збуту товарів і сировини.

У такій ринковій системі монополії набувають форми картелів, синдикатів, трестів та концернів з виробництва, збуту та керування підприємствами. Утворення монополій, застосування нової техніки і технологій вимагало додатково великих коштів, а тому після кризи 1873 р. широкого поширення набуває нова акціонерна форма організації господарства. Підприємці випускають цінні папери – акції, як один із засобів мобілізації вільних грошей, що дає можливість їхнім власникам брати участь в управлінні підприємством та одержувати частину прибутку у вигляді дивідендів, а також активно впливати на розвиток монополії.

У провідних країнах Західної Європи та США посилюється вплив держави на економіку та утворюється державно-монополістичний капіталізм. За цих обставин роль уряду в економіці посилюється з метою її ефективного функціонування та забезпечення прибутками підприємців. Це призводить до виникнення різних державних інспекцій (навчальних, медичних, санітарних, податкових). Держава бере на себе витрати з будівництва доріг, каналів, ліній зв'язку. З метою ефективного функціонування ринку й обмеження стихійних процесів в економіці вона захищає ринок від дії монополій – застосовує антимонопольне законодавство, стає на захист конкуренції. Зважаючи на особливості економіки в цей період, держава змушена проводити жорстку політику протекціонізму, захисту національного товаровиробника шляхом встановлення митних бар'єрів, створюючи сприятливі умови їх оподаткування, забезпечуючи стандарти виміру та грошову систему, формуючи державний сектор в економіці. Поступово держава перетворюється у координаційний центр господарської системи. Особливо цей процес посилювався перед Першою світовою війною.

9.6. Маржинальний напрям економічної думки

Поява маржиналізму (marginal – граничний) була об'єктивно зумовлена глибокими якісними змінами на мікро- та макрорівнях, які сталися в останній третині XIX ст. в суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу, а саме: все більшою монополізацією економіки, формуванням складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем, інтенсивним процесом інтернаціоналізації ринків та ін. Значною мірою його поява стала наслідком величезного прогресу науки, особливо її природничих і гуманітарних галузей. Засновниками маржиналізму вважаються австрієць **К. Менгер** (1840–1921), англієць **В. С. Джевонс** (1835–1882) і француз **Л. Вальрас** (1834–1910).

Основна ідея маржиналізму – це дослідження граничних економічних величин як взаємозв'язаних явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка) та національної економіки (макроекономіка). З погляду методології **головними принципами** маржиналізму є:

1) ідеологічна нейтральність аналізу, тобто звільнення його від впливу ідеології та відокремлення від конкретно-економічних дисциплін для з'ясування універсальних закономірностей, незалежних від місця і часу (щоб підкреслити «відстороненість» своїх досліджень, маржиналісти, починаючи з

В. С. Джевонса і А. Маршалла, почали вживати замість терміна «political economy» нейтральніший – «economics»);

2) перегляд предмета дослідження: провідною стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів (за словами М. Блауга, «економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання»);

3) методологічний індивідуалізм, тобто пояснення економічних явищ поведінкою окремих індивідів, розгляд суспільства як сукупності атомістичних індивідів, економіки як системи взаємозалежних суб'єктів господарювання, а економічних закономірностей як наслідку взаємодій індивідуальних рішень, оснований на вільному виборі суб'єктів;

4) статичний підхід, оскільки досліджується не те, як змінюється економіка, а те, як вона улаштована, як може існувати і не руйнуватися система, котра складається з індивідів, що керуються власними інтересами;

5) рівноважний підхід;

6) економічна раціональність, яка означає максимізацію суб'єктами господарювання своїх цільових функцій (корисності для споживачів і прибутку для виробників);

7) граничний аналіз;

8) математизація, тобто широке використання математичних методів, зокрема, диференціального числення.

Знання основної ідеї та методологічних принципів маржиналізму необхідне для розуміння, чому перехід в останній третині ХІХ ст. від цінностей класичної школи (загального бачення, методу і навіть предмета) до теоретико-методологічних цінностей маржиналізму було визнано «маржинальною революцією» в економічній теорії.

З'ясувавши це, слід приділити увагу питанням генези й еволюції маржиналізму. Тому важливо розглянути погляди попередників маржиналізму **Г. Госсена** (1810–1858), **Ж. Дююї** (1804–1866), **А. Курно** (1801–1877), **Й. Тюнена** (1783–1850) і етапи «маржинальної революції», простежити особливості маржинальних концепцій різних шкіл.

9.7. Промислове піднесення Німеччини та розвиток економічної думки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (Р. Штольцман, Р. Штаммлер, О. Шпанн, Ф. Оппенгеймер)

Після франко-прусської війни 1870–1871 рр. і політичного об'єднання країни в єдину Німецьку державу в 1871 р., ліквідації феодальних пережитків були створені сприятливі умови для завершення промислового перевороту та подальшого швидкого розвитку економіки. Перш за все, уряд Німеччини багато зробив для розвитку освіти та науки. Освіта стала гордістю країни, кількість студентів в університетах і вищих технічних закладах зростала особливо швидко. Великими були державні видатки.

Середня та вища освіта стала міцним підґрунтям для розвитку науки й розповсюдження її досягнень в економіці. Внаслідок розвитку освіти в кінці ХІХ ст. Німеччина стала батьківщиною багатьох світових наукових відкриттів, зокрема, теорії відносності А. Ейнштейна, квантової теорії у фізиці М. Планка, теорії електромагнітних хвиль Г. Герца, відкриття Рентгена та створення нових технологій, машин і апаратів для промисловості. Так, німецькими винахідниками в 70-90 роках ХІХ ст. були створені динамо-машина, двигун внутрішнього згорання, дизель, трамвай, електродвигун та інші, які мали величезний вплив не тільки на економічний розвиток Німеччини, але й усього людства.

Демографічна ситуація в країні була досить стабільною. Цьому сприяла політика держави, церкви та загальне піднесення життєвого рівня.

З розвитком промисловості особливо швидко зростає міське населення. Якщо в містах у 1871 р. мешкало 36,1%, то в 1910 р. – 60% населення країни.

У 70–80 роки ХІХ ст. процес економічного розвитку країни прискорюється. Відбувається перетворення Німеччини з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну державу і завершується промисловий переворот. Німеччина широко використала науковий і технічний досвід інших держав і зосередила увагу на розвитку галузей важкої промисловості, особливо виплавки чавуну та сталі, машинобудуванні, зокрема, верстатобудуванні.

Велика увага в Німеччині надавалась розвитку хімічної промисловості. На початку ХХ ст. Німеччина вже випереджає Англію за виробництвом сірчаної кислоти, фарби, синтетичних барвників. Швидко розвивається фармацевтична промисловість.

Прискорені темпи розвитку підприємств важкої промисловості призвели до концентрації виробництва та утворення монополій. Останні виникали, в основному, у формі картелів і синдикатів. Особливо велика роль належала картелям.

Картель, як форма монополії, передбачав: об'єднання кількох господарюючих суб'єктів однієї галузі, які домовлялися про частку кожного в загальному виробництві, ціни на товари, ринки збуту, обмінювалися новими технологіями. Утворення картелів у Німеччині призводило до підвищення цін на товари та послуги.

Для Німеччини характерна велика роль банків у стимулюванні розвитку промисловості та швидкий процес концентрації банківського капіталу.

У 70–80-х роках ХІХ ст. Німеччина активно переходить до політики протекціонізму в торгівлі, захищаючи свого національного виробника, водночас, сприяючи вивезенню товарів і капіталу за кордон.

Розвиток економіки Німеччини відбувався настільки швидко, що за 30 років (з 1870 по 1900 рр.) обсяг промислового виробництва зріс у 3,1 рази. А це зумовило потребу у великій кількості сировини та ринків збуту товарів. Уряд Німеччини підтримує агресивність вітчизняних монополій. У 1894–1895 рр. країна захоплює ряд територій в Китаї, 1899 р. – Маршалові острови, 1911 р. – частину Камеруну в Африці.

Отже, ряд зазначених факторів позитивно вплинув на економічний розвиток Німеччини в кінці XIX ст., дав їй можливість стати другою промисловою державою світу й завдяки швидкій індустріалізації випередити Францію та Англію.

Така ситуація була зумовлена активним втручанням держави у всі сфери економічного, політичного, культурного та духовного життя. Фактично після об'єднання Німеччини тут формується державний капіталізм, а уряд перетворюється на координаційний центр всієї господарської системи – контролює економіку і сприяє її розвитку.

У нових історичних умовах кінця XIX – початку XX ст., під впливом значних економічних зрушень, у Німеччині зародилась нова історична школа та соціальний напрям економічної думки. Це було пов'язано з особливим періодом розвитку, коли монополізація спричинила різку поляризацію доходів населення, і внаслідок цього загострилися класові суперечності.

Для нової історичної школи соціальне питання ніколи не залишалось поза увагою – вона зосереджувала увагу на важливому значенні всіх соціальних інституцій. Потрібно нагадати, що концептуальним підходом класичної школи до цих питань був постулат: індивід сам формує свій добробут, а добробут суспільства – це сума добробуту індивідів. Історична школа виходить з цілком протилежного, вважаючи індивідуальний добробут похідним від загальносуспільного.

Започаткування соціального напрямку в економічних дослідженнях було зумовлене подальшим розвитком капіталізму, монополізацією економіки та розповсюдженням акціонерної форми власності, зростанням добробуту широких мас населення європейських країн, розширенням економічних і політичних свобод, посиленням впливу профспілок і вдосконаленням системи соціального захисту. Водночас проблеми соціальної нерівності та захисту не втратили своєї актуальності і потребували вирішення шляхом державного регулювання суспільного життя.

Необхідно зазначити, що соціальний напрям у політичній економії не становив цілісне економічне вчення і був спрямований, у першу чергу, на вирішення таких практичних проблем:

- соціальний підхід до аналізу господарських явищ, дослідження економіки як частини соціальної системи, підвищена увага до проблем соціальної справедливості;
- заперечення об'єктивних економічних законів та такої самої обумовленості соціальної поведінки людей;
- визнання примату неекономічних факторів соціально-економічного розвитку, насамперед правових чинників, підпорядкованих етичним нормам;
- активний захист приватної власності, заперечення експлуатації найманої праці та визнання можливості соціально-економічного прогресу ринкової економіки шляхом соціальних реформ та державно-правового регулювання.

І найважливішим висновком, якого можна дійти після ознайомлення з ідеями історичної школи та соціального напрямку, є той, що ці теорії мають

яскраво виражений інституціональний характер, тобто визначають примат суспільної психології над індивідуальною, провідну роль суспільних інститутів (права, моралі, ідеології, менталітету тощо) порівняно з економічними. Соціальний напрям політекономії був передумовою виникнення нового напрямку економічної думки – інституціоналізму, який враховував дію в економіці позаекономічних факторів.

9.8. Нові форми господарювання в США наприкінці XIX – початку XX ст. Виникнення інституціоналізму та його напрямки

Особливо швидко наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивалася економіка такої порівняно молодій країні, як США, що утворилася в 1776 р. у результаті війни за незалежність англійських Північноамериканських колоній. Надзвичайно важливою подією, яка позитивно вплинула на розвиток економіки США, була громадянська війна (1861–1865 рр.), головним економічним наслідком якої було скасування рабства для 4 млн. афро-американців, що дало дешеву робочу силу, а також сприяло розширенню внутрішнього ринку. Крім того, результатом війни, як уже зазначалося, було вирішення аграрного питання на користь фермерів за рахунок прийняття в травні 1862 р. Гомстед-акта, за яким кожний громадянин США за 10 дол. міг отримати ділянку землі площею 160 акрів (близько 65 га). Якщо протягом п'яти років ця земля продуктивно використовувалася, вона переходила у власність фермера. Завдяки цьому закону було створено велику кількість фермерських господарств, які використовували вільнонайману працю, що сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку та збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, створенню місткого ринку для виробництва сільськогосподарських машин, добрив тощо.

Позитивно на народно-господарський розвиток США впливало природно-географічне положення: наявність великої кількості природних ресурсів: лісу, річок, озер, родючих ґрунтів, сприятливі кліматичні умови. Крім того, велике океанське узбережжя та близькість слаборозвинутих південно- та центральноамериканських держав сприяли розвитку міжнародної торгівлі та забезпечували місткий зовнішній ринок.

США активно впроваджували в економіку, особливо в промисловість, останні досягнення в галузі науки та техніки, були піонерами впровадження масового виробництва, стандартизації, різних методів інтенсифікації праці, що було насамперед обумовлено слабкою заселеністю території США та високим рівнем заробітної плати через нестачу кваліфікованої робочої сили. Цей самий чинник обумовив активну імміграцію в країну кваліфікованих спеціалістів з Європи, що позитивно впливало на місткість внутрішнього ринку. За XIX ст. населення США зросло в 14 разів, тоді як у Європі тільки вдвічі.

Сприяло піднесенню промисловості США, особливо важкої, й прискорене залізничне будівництво. За 1870–1913 рр. довжина залізничної колії збільшилася у 8 разів, залізниці з'єднували всі райони країни. Це позитивно впливало на розвиток таких галузей, як металургійна, машинобудівна, вугільна.

Наприкінці XIX ст. у США швидко завершується процес індустріалізації, що, у свою чергу, веде до прискореної концентрації промислового капіталу та монополізації промисловості, в основному у вигляді трестів.

Велику роль в економічному житті країни відігравали банки, активно відбувається процес зрощування банківського капіталу з промисловим. Створюються дві найпотужніші фінансові групи – Моргана та Рокфеллера, вплив яких був надзвичайно високим. Вони володіли залізницями, нафтовими, металургійними, машинобудівними, автомобільними та іншими компаніями, розпоряджалися підприємствами видобувної промисловості, тримали під контролем річкові та морські перевезення.

Позитивну роль в економічному піднесенні США та перетворенні їх у провідну індустріальну державу світу відіграла також протекціоністська політика уряду, яка захищала власних підприємців від конкурентів установленням високих митних зборів на готову продукцію та сприяла притоку в країну іноземного капіталу (передусім англійського та французького).

Інституціоналізм почав формуватися наприкінці XIX ст. Його ідейні основи було закладено американським економістом і соціологом Т. Вебленом. Назва напряму походить від латинського слова *institution* (зазвичай, настанова) і близького до нього слова *інститут* (зовнішнє втілення *інституції*), закріплення їх у вигляді законів, установ тощо. Дуже часто ці терміни вживаються як синоніми.

Прихильники цього напряму, як уже зазначалось, вирішальну роль у суспільному розвитку надають позаекономічним факторам – соціальним інститутам (державна конкуренція, монополія, звичаї і т. ін.). Інституціоналізм виник і набув поширення в США за умов монополістичного капіталізму.

У рамках раннього інституціоналізму сформувались *три основні напрями*: *соціально-психологічний* (його було започатковано працею Т. Веблена «Теорія бездіяльного класу»); *соціально-правовий* (основний представник Д. Р. Коммонс); *емпіричний* (кон'юнктурно-статистичний) – засновник В. Мітчелл.

Інституціоналізм передбачав аналіз економічних проблем у контексті з іншими соціальними, політичними, етичними, правовими тощо. Він виник як суто американське явище, але пізніше його місце в науці змінилося. Інституціоналізм отримав поширення і в інших країнах.

9.9. Розвиток господарства Англії наприкінці XIX – на початку XX ст. і формування неокласичного напряму економічної думки. А. Маршалл

З переходом до монополістичного капіталізму Англія втрачає свою промислову першість на світових ринках, якою вона користувалася в середині XIX ст. як країна, в якій уперше виникло фабричне виробництво. Починаючи з 70-х років XIX ст., темпи зростання промислового виробництва в Англії значно уповільнюються. Якщо в період з 1815 р. до початку 70-х років середньорічний

приріст промислової продукції тут становив 3,4%. то з початку 70-х років і до 1914 р. він досягав лише 1,7%, унаслідок чого питома вага Англії у світовому промисловому виробництві неухильно зменшувалась. Якщо в середині XIX ст. вона виробляла близько половини світової промислової продукції, то в 1914 р. – тільки одну сьому.

Це явище обумовлюється насамперед тим, що Англія першою у світі здійснила промисловий переворот і в період, який розглядається, її промислове обладнання було вже як морально, так і фізично застаріле. Крім того, маючи величезну кількість колоній, які в 100 разів перевищували за площею метрополію, англійські підприємці надавали перевагу вивозу капіталу туди, що значно зменшувало розміри капіталовкладень у самій Англії, гальмувало оновлення основного капіталу, стримувало запровадження досягнень науки та техніки. Також досить велику роль відіграла й політика протекціонізму, яка проводилася провідними державами в поєднанні з їх експансією на світові ринки. При збереженні політики фритредерства з боку Англії, це звузило ринки для англійських товарів, особливо якщо врахувати те, що США і Німеччина мали підприємства, обладнані сучасною технікою, завдяки чому могли знизити собівартість своєї продукції і перетворити продукцію Англії у неконкурентоспроможну.

Становище англійської економіки ускладнила світова аграрна криза, викликана надходженням на європейський ринок дешевого американського хліба. Вона розпочалася у 1874 р. та тривала 20 років. У результаті кризи Англія втратила свою аграрну базу й все більше залежала від імпорту хліба, що стало дестабілізуючим чинником у розвитку її економіки, робило залежною від змін цін на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Негативно впливало на розвиток англійської економіки також недооцінювання значення використання електроенергії. Наслідком цього була низька енергоозброєність праці порівняно зі США та Німеччиною, особливо в старих галузях економіки.

Зростаючий вивіз капіталу обумовив його нестачу у власній економіці, тому великого значення набуває мобілізація грошових коштів та капіталів з допомогою акціонерних компаній, причому для залучення заощаджень трудящих та дрібної буржуазії в Англії дозволяється випускати акції номіналом до 1 ф. ст. Уже на початку XX ст. акціонерний капітал стає домінуючим у всіх галузях промислового виробництва. Таким чином створюються передумови монополізації промисловості, насамперед у нових галузях (трубопрокатне виробництво, хімічна промисловість), а також у воєнно-промисловому комплексі. Водночас у старих, традиційних галузях англійської промисловості цей процес відбувається надзвичайно повільно.

Повільний процес монополізації англійської промисловості обумовлений низкою причин, серед яких:

- можливість для підприємців отримати надприбутки без знищення конкуренції, вивозячи капітал у колонії;
- відносний занепад виробництва у старих галузях, передусім у видобувній, а саме з цих галузей і розпочинається монополізація;

– англійська економіка традиційно орієнтована на експорт, а експортні галузі погано піддаються монополізації.

Разом з тим банківський капітал за темпами монополізації та централізації значно випереджав промисловий, п'ять великих банків (Big five, Велика п'ятірка) мали 40% загальної суми всіх банківських капіталів країни.

У результаті частка Англії у світовому промисловому виробництві впала, вона втратила свою світову промислову першість. Проте, слід зауважити, що втрата світової гегемонії відбувалася повільно, а доходи всіх верств населення продовжували зростати. Національний дохід Англії в останній чверті ХІХ ст. виріс втричі, а доходи підприємців від зарубіжних капіталовкладень збільшилися в дев'ять разів. Залишався найпотужнішим у світі її воєнний флот, на який витрачалося близько половини всіх видатків державного бюджету.

У 90-х роках ХІХ ст. в Англії сформувалася так звана кембриджська економічна школа, засновником якої був досить відомий економіст кінця минулого і початку нинішнього століття **Альфред Маршалл** (1842–1924). Ця школа започаткувала новий напрям в економічній теорії, так званий неокласичний. У своїх працях, особливо у відомій книжці «Принципи політичної економії» (1890), він намагався розробити універсальну економічну концепцію, об'єднавши різні економічні теорії. А. Маршалл запропонував замість поняття «політична економія» поняття «економікс» і дав власне визначення цієї науки: політична економія, або економікс, – це наука, що вивчає людство в його повсякденному житті; вона розглядає ту частину індивідуальних або суспільних дій, котра «якнайтісніше зв'язана з придбанням і споживанням матеріальних атрибутів добробуту». У центрі наукових пошуків Маршалла – ціна продукту, яку він розглядав як найважливіший елемент ринкової економіки. Середню ціну (вартість) Маршалл трактує як результат ціноутворення, коли перетинаються на ринку ціна попиту і пропозиції. А. Маршалл одним із перших зв'язав з ціною товару еластичність попиту на нього. Він склав діаграми, які показують зміни в ціні й кількості продукту для товарів з різним ступенем еластичності: від низької до високої. У контексті співвідношення ціни й корисності він виводить поняття споживчого надлишку, під яким розуміє додаткову суму до сплачуваної ціни, яку він (споживач) згоден виплатити замість того, щоб відмовитися від речі. Фактори виробництва, на думку Маршалла, – земля, праця, капітал і організаторські здібності – визначають ціну пропозиції. Ринок Маршалл розглядав як високоорганізовану інституцію, де взаємодіють попит і пропозиція і встановлюються ціни. На ринку в процесі й під час обміну товарами пропозиція й попит перебувають у тимчасовій рівновазі. А. Маршалл розрізняв дію трьох періодів часу. Протягом короткого періоду пропозиція товару обмежується його запасом. Ціна визначається цим запасом і не відбувається змін у обсязі виробництва. Протягом триваліших проміжків часу пропозиція залежатиме від витрат на виробництво товару. У дуже тривалих часових масштабах ціна залежатиме від витрат на підготовку робочої сили і виготовлення обладнання, необхідного для виробництва цього товару». Далі автор звертається до добре відомого закону заміщення, який полягає в тім, що виробники завжди, коли це можливо,

замінятимуть дорогі фактори й методи виробництва дешевшими. Тому міра можливого заміщення фактора визначає його еластичність. Поряд з теорією ціни економічне вчення А. Маршалла суттєвого значення надає теорії розподілу. Головні її моменти: кожний із факторів виробництва — земля, праця, капітал і підприємницька діяльність — також підлягають дії попиту і пропозиції. Фактори виробництва (включаючи працю) створюють справжню вартість виробництва, яку відображено в ціні їх пропозицій. Ціна попиту відображає їхню граничну продуктивність. Таким чином, теорія розподілу є доповненням до загальної теорії вартості. Рушійною силою економіки Маршалл вважав свободу й конкуренцію. Великого значення він надавав також грошам. Важливим чинником організації та ефективного управління економікою, за Маршаллом, є людський капітал. Маршалл дотримувався думки, що здібності людини є так само важливі, як засоби виробництва, як і будь-який інший вид капіталу. Отже, Маршалл диференційовано підходив до аналізу динаміки капіталу. Спадання граничної продуктивності капіталу він зв'язував з його уречевленою формою і стверджував, що ця тенденція спостерігається в тих галузях і видах виробництва, де природні фактори відіграють велику роль. У технологічно складних галузях обробної промисловості, в яких значну роль відіграє людина, діє закон зростання віддачі капіталу.

9.10. Основні тенденції господарського розвитку Франції наприкінці XIX – початку XX ст.

У середині XIX ст. Франція за рівнем промислового розвитку посідала друге (після Англії) місце у світі, але наприкінці XIX ст. вона відстала від США та Німеччини і перейшла на четверте місце.

Важливою причиною уповільнення темпів економічного розвитку Франції була традиційна структура її промисловості, в якій переважали підприємства, що виробляли предмети розкоші (модний одяг, парфумерія, ювелірні вироби тощо). Це зумовлювало існування дрібних підприємств та стримувало концентрацію промислового капіталу; ця сама причина певною мірою пояснює вузькість внутрішнього ринку країни. Проте, вузькість внутрішнього ринку посилювалася також демографічною структурою Франції, у якій переважало сільське населення, господарство якого здебільшого мало парцелярний характер, що унеможливлювало розвиток його товарності та сприяло збереженню напівнатуральних рис.

Промисловість країни завжди відчувала нестачу сировини та палива, особливо вугілля; привізна сировина значно підвищувала собівартість французьких товарів, знижувала конкурентоспроможність їх на світовому ринку. У період, що розглядається, ситуація значно погіршилася у зв'язку з поразкою Франції у франко-пруській війні, в якій вона зазнала значних матеріальних та територіальних збитків. Німеччина анексувала два найбільші промислово розвинуті департаменти Франції – Ельзас та Лотарингію, де розташований найбільший в Західній Європі залізорудний басейн.

Відчутними були й інші втрати: воєнні видатки становили близько 16 млрд. франків, Франція повинна була у короткий термін сплатити 5 млрд. франків контрибуції. Війна забрала життя 1,5 млн. французів, або 3,5% населення, що також негативно вплинуло на внутрішній ринок країни, а отже й на обсяги виробництва. Все це певною мірою стримувало концентрацію промислового капіталу та утворення монополій. Проте у зв'язку з мілітаризацією економіки, викликаною протистоянням провідних країн світу та створенням воєнно-політичних блоків, на початку ХХ ст. відбуваються значні зміни в розвитку важкої промисловості, країна досягає певних успіхів у розвитку автомобілебудування, авіабудування, суднобудування. Так, за рівнем розвитку автомобілебудування Франція займає друге місце у світі (після США). Зростають на початку сторіччя й обсяги виробництва чавуну та сталі, видобутку вугілля, але загалом темпи економічного розвитку країни залишаються низькими.

Досить інтенсивно у Франції формується фінансовий капітал, але для отримання вищих прибутків, французькі банкіри все в більших масштабах вивозять капітал за межі країни, переважно у вигляді позичок, під високий банківський відсоток. Так, у 1908 р. у французьку промисловість було вкладено 9,5 млрд. франків, а в облігації та закордонні цінності – 104 млрд. франків, що негативно вплинуло на економічну ситуацію. У країні значно зросла кількість рантьє, які вкладали гроші в іноземні позики й без якого-небудь ризику отримували відсотки за цінними паперами. Прошарок рантьє напередодні першої світової війни у Франції становив близько 15% населення.

Будучи третьою колоніальною державою світу, Франція не використовувала свої колонії як сировинні бази та ринки збуту, вони, навпаки, були значним об'єктом видатків державного бюджету, вимагаючи значних коштів на утримання чиновників та значних військових сил.

Список рекомендованої літератури

1. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 322 с..
2. Бартенев С. А. История экономических учений: Учебник. – М.: Юристъ, 2012. – 674 с.
3. Бартенев С. А. Экономическая история: Учебник. – М.: Экономистъ, 2004. – 568 с.
4. Березин И. Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. – М.: Русская деловая литература, 2011. – 468 с.
5. Березин И. Краткая история экономического развития: Учеб. пособие. – М.: Рус. деловая литература, 2014. – 288 с.
6. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польского В. К. Ронина. – М.: Высшая школа, 1991. – 752 с.

7. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад – Восток – Россия: Учебное пособие. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2011. – 344 с.
8. История Европы: В 8 т. – Т. 1: Древняя Европа. – М.: Наука, 1991. – 398 с.
9. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 432 с.
10. Історія економічних учень: Підручник. / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., випр. – К.: Знання, 2014. – Ч. 1. – 1300 с.
13. Камерон К. Краткая экономическая история мира: От палеолита до наших дней: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2011. – 218 с.
12. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. – К.: Либідь, 2012.– 292 с.
13. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Харьков, 1914. – 342 с.
14. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли: от пророков до профессоров. – М.: Дело: Вита-Пресс, 2006. – 744 с.
15. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – Навч. посіб. для студ. гуманіт. ф-тів вузів. –К.: Либідь, 1996. - 352 с.
16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 2011. – 316 с.
17. Толмачева Р. П. Экономическая история: генезис рыночной экономики: Учебник. – М.: Дашков и Ко, 2012. – 388 с.
18. Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. – К.: ІнЮре, 2013 – Т. 1. – 264 с.
19. Экономическая история мира: Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 636 с.
20. Ядгаров Я. С. История экономических учений: Учеб. для вузов. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 544 с.
21. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Республика, 2014. – 722 с.

Контрольні запитання

1. Історичні та соціально-економічні умови виникнення США.
2. Особливості становлення ринкового господарства в США. Роль ліберальної економічної теорії Г. Ч. Кері в розвитку капіталістичних відносин у країні.
3. Теорії відносних (А. Сміт) та абсолютних (Д. Рікардо) переваг в зовнішніх економічних відносинах країн Європейської цивілізації та їх сучасне значення.
4. Господарський розвиток німецьких земель та його відображення в національній системі політичної економії.
5. Історична школа: причини виникнення, сутність та етапи розвитку.
6. Маржинальний напрям економічної думки.

7. Промислове піднесення Німеччини та розвиток економічної думки наприкінці XIX – початку XX ст. (Р. Штольцман, Р. Штаммлер, О. Шпанн, Ф. Оппенгеймер)
8. Нові форми господарювання у США наприкінці XIX – початку XX ст. Виникнення інституціоналізму та його напрямки.
9. Розвиток господарства Англії наприкінці XIX – на початку XX ст. і формування неокласичного напрямку економічної думки. А. Маршалл.
10. Основні тенденції господарського розвитку Франції наприкінці XIX – початку XX ст.

ТЕМА 10

ЕКОНОМІКА ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ В ЕПОХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

10.1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності

Розпад СРСР був зафіксований 1 грудня 1991 р., але першим кроком до незалежної (і політично, і економічно) держави України було проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16 липня 1990 р.) та прийняття «Акту проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.). Проголошення незалежності України означало створення цілком іншої політичної й соціально-економічної ситуації. Власне, за роки існування союзного народногосподарського комплексу було практично вичерпано продуктивний потенціал Донбасу, багаторічні проблеми якого (технологічна застарілість, моральна й матеріальна зношеність, ускладненість умов видобутку вугілля, соціальні проблеми) виявилися проблемами винятково України. Отже, українська економіка впродовж багатьох років виконувала функції сировинного приладку; продукція, що тут вироблялася для кінцевого споживання, не перевищувала третини загального виробництва в республіці. Союзний уряд, особливо у 1970–1980-х роках постійно обмежував капітальні вкладення, необхідні для ефективного функціонування економіки республіки, відбувалося невпинне «старіння» основних фондів, знижувався коефіцієнт їх придатності, що стало дуже гострою проблемою української економіки, особливо за умов розбудови незалежної держави. Величезні структурні диспропорції, що сформувалися в українській економіці, призвели до катастрофічних наслідків в екології, до втрат природних і людських ресурсів. Отже, економіка країни потребувала глибокої й докорінної перебудови, здійснення швидких, радикальних перетворень, спрямованих на заміну існуючої економічної системи іншою з метою забезпечення її ефективного функціонування.

10.2. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки та способи його обґрунтування в економічній літературі

Проблема трансформації директивної економіки на ринкову викликала доволі активну полеміку щодо шляхів та основних напрямів економічної політики перехідного етапу. Цим проблемам присвячено наукові дослідження відомих українських учених, зокрема А. Гальчинського, В. Геєця, С. Данилишина, С. Єрохіна, Б. Кваснюка, В. Кононенка, І. Лукінова, В. Черняка та ін. Найважливішим аспектом цих досліджень була спроба знайти й обґрунтувати шляхи переходу від централізованого планово-директивного господарства до ринкової економіки. Погляди вітчизняних учених формувалися під впливом альтернативних концептуальних теорій, що існували у світовій економічній науці, на підставі яких сформувалися два напрями такого переходу.

Перший напрям виник під впливом ліберальної (монетаристської, або ортоліберальної) концепції. Другий напрям у підґрунті має кейнсіанську методологію з її теорією державного регулювання економіки. Ще у 1990–1991 роках Верховною Радою було затверджено "Концепцію переходу України до ринкової економіки" (грудень 1990 р.), в якій визначалася етапність переходу, підготовка законодавчого поля, для чого було прийнято цілу низку законів, а саме: «Про власність», «Про бюджетну систему», «Про підприємництво», «Про банки і банківську діяльність» тощо, які певною мірою створювали передумови ринкової трансформації української економіки.

Наступний етап, відповідно до "Концепції переходу України до ринкової економіки", безпосередньо перехідний, мав забезпечити формування засад ринкової інфраструктури через роздержавлення власності, створення суб'єктів ринку, формування національної грошової системи, перехід до вільного ціноутворення, свободу підприємництва тощо. На практиці цей етап реалізовано не було, і Україна вже від початку 1992 р. вступила на шлях безпосередніх ринкових перетворень, не маючи для цього ані чіткої програми, ані відповідної теоретичної та практичної бази.

На практиці від початку 1992 р. був запроваджений в обіг купоно-карбованець як розрахунковий знак і попередник повноцінної національної валюти – гривні.

У березні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила «Основи національної економічної політики України», що було наступним кроком на шляху розбудови національної економіки. «Основи» передбачали низку заходів, зокрема, роздержавлення, приватизацію, структурну перебудову й модернізацію промисловості, відмову від деяких принципових положень, прийнятих під час створення СНД (Україна залишається у складі СНД, але остаточно виходить з рублевого простору, що стало можливим завдяки запровадженню купоно-карбованця), перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін, переорієнтацію зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Певною мірою прийняття цієї програми було умовою вступу України до Міжнародного валютного фонду (МВФ) у квітні 1992 р.

Власне, вступ до МВФ та певні кроки, зумовлені його вимогами, більшість українських економістів розглядають як винятково негативний фактор для економіки України, стверджуючи, що економічна політика, що її проводили в Україні, привела країну до глибокої економічної кризи. Власне, реформи хоча й проголошувалися, але на ділі не проводилися. Аналізуючи цю ситуацію, академік І. Лукінов зауважував, що «таке бездумне трансформування, яке несе у собі елементи необґрунтованого романтизму або авантюризму, є антинародним і вступає у суперечність з прогресивним напрямом економічного зростання та розвитку. Саме через відсутність всебічно обґрунтованої комплексної програми ринкових реформ та механізму їх послідовного практичного втілення Україна потрапила в особливо складне економічне становище». Своєю чергою, А. Гальчинський назвав ці процеси «імітацією реформ». Економіка України переживала глибоку системну кризу, про що переконливо свідчили панівні в цей період в економічній сфері тенденції.

Передусім, це катастрофічне падіння основних економічних показників. Падіння виробництва й стрімке зростання собівартості продукції різко зменшили бюджетні надходження від промисловості, тоді як видатки бюджету невпинно зростали. Надзвичайно знизився життєвий рівень населення. Боротися з інфляцією уряд намагався звичними директивними методами: було запроваджено фіксований курс купуно-карбованця відносно долара, але цей крок лише інтенсифікував поширення «тіньової економіки», збільшив втрати вітчизняних експортерів, а також посилив вплив капіталів за межі України, що знекровлювало економіку країни. До того ж посилюється бартеризація зовнішньої торгівлі, причому бартер був надзвичайно не вигідним для української економіки: як правило, експорт відбувався за заниженими цінами, а імпорт – за завищеними. Нееквівалентні експортно-імпорتنі операції зумовили зростання зовнішньої заборгованості України.

10.3. Основні напрямки ринкових перетворень в економіці Незалежної України на першому етапі незалежного розвитку (1991-1994рр.)

Кінець 1991 – перша половина 1994 рр. – це період поглиблення структурного розбалансування економіки України. Світовий досвід переконливо свідчить, що для ефективного господарювання необхідно, щоб у структурі промислового виробництва частка базових галузей (паливно-енергетичний та металургійний комплекси) становила від 19 до 23%. В Україні 1992 року вона становила 44,9%, 1993 – 37,6%, а 1994 року – 45,4%. За цими цифрами криється збереження великої ресурсоемності суспільного виробництва. Водночас випереджувальними темпами зростають ціни на продукцію базових галузей, зокрема, на продукцію: вугільної промисловості у першому кварталі 1992 р. зросли у 90 разів, більш як у 40 разів зросли ціни на продукцію металургійної та нафтопереробної промисловості, ціни на продукцію легкої промисловості зросли в 12 разів, а сільського господарства — вшестеро, що свідчило про істотне погіршення галузевої структури національного виробництва. Спроба поліпшити ситуацію за рахунок емісійних кредитів лише стимулювала подальше зростання бюджетного дефіциту.

На цьому тлі суттєво посилюється податковий тягар на товаровиробників, що вкрай негативно позначалося на економічній ситуації. З метою скорочення емісії не забезпечених товарною масою грошей, уряд вдається до збільшення податків, встановлює найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян – від 60 до 90%. Але в підсумку лише збільшуються так звані бартерні операції (натуральний обмін), ще більше посилюється «тінізація» економіки, обороти якої у 1994 р. досягли 40% валового внутрішнього продукту, катастрофічно зростають неплатежі за продані товари й надані послуги, відбувається подальше згортання виробничої та комерційної діяльності. Зростає заборгованість з виплати заробітної плати та інших виплат (пенсій, стипендій тощо). Усе це було результатом непродуманої дефляційної політики, яка проводилася монетаристськими методами без обмежень видатків державного бюджету, які й надалі зростали. Тільки за першу половину 1993 р. обсяги

кредитування дефіциту державного бюджету Національним банком збільшилися вдвічі.

10.4. Становлення та розвиток засад ринкової економічної системи в Україні (початок XXI сторіччя)

Наступний етап реформування економіки України визначала спроба реалізації програми виведення економіки з кризи, запропонована президентом Л. Кучмою у 1995 р. Програма передбачала низку заходів, спрямованих на пришвидшене формування ринкових відносин: розвиток підприємництва; лібералізацію торгівлі; створення нової законодавчої бази; кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці; безкомпромісну боротьбу зі злочинністю та корупцією.

У жовтні 1995 р. в країні стартує курс на радикальні економічні перетворення, під час реалізації якого скасовують дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, скасовується фіксований курс до твердих валют, проголошується необхідність тотальної приватизації та суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо. Наступні роки довели, що застосування методів «монетаристського адміністрування» в керівництві економікою не змогло забезпечити швидкого й ефективного виходу української економіки з кризи, хоча й дало певні позитивні результати. Так, 1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні становив 181,7% на рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. Це зміцнило національну грошову одиницю (купоно-карбованець), підвищило довіру до неї, створило передумови для проведення грошової реформи. У вересні 1996 р. в обіг було запроваджено гривню – національну українську валюту.

Лише наприкінці 1990-х років трохи пришвидшилися процеси приватизації промислових об'єктів, до 2000 р. змінило форму власності близько 65 тис. підприємств та організацій, а недержавні підприємства почали виробляти майже 70% продукції. Утім, до 2000 року ці процеси не мали системного характеру, жодна програма приватизації в ці роки не дістала підтримки Верховної Ради України, не отримали належного захисту й відносини власності.

Початок XXI сторіччя в економіці України характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки, або, інакше кажучи, проголошено курс на розбудову соціального ринкового господарства. В цей період в Україні вже сформувалася доволі розвинена ринкова інфраструктура (банки, біржі, страхові компанії тощо), визначилася певна спрямованість валютної, кредитної політики. Стали також певною мірою зрозумілими переваги та вади діючої податкової, митної, регіональної політики. Але негативні тенденції в економіці України, хоча й дещо пом'якшені, зберігаються й до теперішнього часу.

Станом на сьогоднішній момент, суттєві економічні труднощі в Україні можна пояснити військовою агресією Російської Федерації проти України.

Крім військово-політичного фактору, у теперішній час на макроекономічну динаміку негативний вплив справляють: нестабільність на валютному ринку; відтік іноземних інвестицій; скрутне фінансове становище підприємств; недостатня ефективність приватизації й управління державним майном; зменшення попиту на вітчизняну продукцію через її високу собівартість та неконкурентоспроможність; брак внутрішніх інвестицій; повільне реформування законодавчої бази, яка має відповідати сучасним вимогам європейської інтеграції України.

10.5. Основні напрями теоретичних досліджень в українській економічній літературі на початку XXI ст.

Усі вітчизняні економічні негаразди початку XXI ст. привертають увагу науковців, з'являється низка публікацій, присвячених обґрунтуванню концепції структурної перебудови, і передусім трансформації промислового комплексу, питанням оптимізації галузевої структури національного виробництва, забезпечення його конкурентоспроможності на світових ринках.

У докторській дисертації Г. Я. Аніловської «Ринкова трансформація економіки України (економічна роль держави)» наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення важливої наукової проблеми – визначення економічної ролі держави в умовах ринкової трансформації економіки, що виявилось в обґрунтуванні авторських концепцій ролі держави в формуванні оптимальної структури перехідної економіки, реформуванні соціальної сфери та управлінні зовнішньоекономічною діяльністю. Проведений в дисертації аналіз показав, що за період 1991–2014 рр. в галузевій структурі промисловості України не відбулося прогресивних зрушень, радше навпаки – мало місце її подальше погіршення. Досі немає програми структурної перебудови економіки; Міністерство промислової політики то створюється, то ліквідується (перетворюється у комітет). З цього робиться висновок про недооцінку урядовцями значення структурної проблематики. Науково доведено, що лише структурно впорядкована економіка здатна забезпечити стійку та тривалу динаміку. Додатковий та достатньо відчутний імпульс розвитку може забезпечити зростання “малого бізнесу”. В розвинених країнах він створює 50-60 і більше відсотків ВВП. Його недорозвиненість в Україні свідчить про великий потенціал економічного піднесення, що криється в малому та середньому підприємстві (МСП). Це означає, що до першочергових завдань влади належить стимулювання та підтримка МСП, його трактування як істотного чинника господарського зросту.

Даним проблемам присвячено й монографію В. Коломойцева «Відновлення і структурна трансформація промислового комплексу України». Автор як основу структурної політики розглядає політику промислову, що визначає стратегію і тактику розвитку промислового комплексу та його структурну трансформацію, головними складовими якої є проблеми:

енергозбереження, досягнення енергетичної безпеки держави й організації імпортозамісного виробництва. Основою промислової політики України, на його думку, має стати посилення конкурентоспроможності національної економіки. Але, зосередившись на питаннях структурної переорієнтації промислового комплексу країни, автор залишає поза увагою конче важливі проблеми інституціонально-структурних перетворень складових цього важливого процесу.

Утім, як доводить досвід, за умов перехідної економіки структурна перебудова насамперед має спрямовуватися на формування та розвиток ринкового середовища. З огляду на це для України й у теорії, і на практиці на перший план виходить проблема обґрунтування та здійснення комплексу інституціональних реформ: деолігархізація та законодавче закріплення прав дрібного бізнесу, формування конкурентного середовища, вдосконалення інституту права, становлення правового поля господарювання, розвиток фінансових інститутів, обмеження й ліквідація тіньової економіки тощо.

У теперішній час, такий комплексний підхід до аналізу суті та спрямованості структурної політики стає основою багатьох економічних досліджень. Так, П. Єщенко, розглядаючи особливості формування структурної політики за умов трансформації економіки, зосереджується не лише на макроекономічних показниках та аналізі структури промислового виробництва, а й на особливостях формування нової структури власності, соціальної структури суспільства. Він стверджує, що найважливішим завданням у процесі трансформації української економіки є необхідність подолати економічні, політичні, інституційні перепони, що стримують рух економіки України до нової моделі розвитку

Отже, на початку XXI ст. істотно розширюється сфера наукових досліджень проблем структурної перебудови української економіки, в центрі уваги українських учених опиняються окремі інститути ринку. Деякі вчені, зокрема С. Єрохін, вважають головними складовими процесу економічного розвитку й структурної трансформації економіки інституціональну модернізацію. Усе це дає підстави стверджувати, що, на думку багатьох українських економістів, саме інституціональний підхід уможливує комплексне охоплення проблематики структурних реформ та європейської економічної інтеграції України; він і стає домінантним в їхніх дослідженнях на сучасному етапі.

10.6. Реформування аграрного сектора України на початку XXI ст.

На початку XXI століття відбуваються й певні зрушення в аграрному секторі України. У межах аграрної реформи були зроблені важливі кроки, спрямовані на реформування відносин власності. Ці процеси мали сприяти появі на селі селянина-власника, зацікавленого в мінімізації матеріальних витрат і ресурсозаощадженні, а також у збереженні й підвищенні родючості ґрунтів. Утім, на практиці все відбувалося таким чином, що справжні результати виявилися протилежними тим, що пропагувалися. Реформування

відносин власності в сільському господарстві відбувалося надзвичайно низькими темпами, поперхено й непродумано. Дозволивши приватизацію земельних ділянок, що перебували в користуванні громадян, основну масу землі – близько 30 млн. га сільськогосподарських угідь, які перебували в користуванні сільськогосподарських підприємств, – заходилися роздержавлювати не як приватну власність на землю безпосередньо селян, а як так звану колективну власність тих самих сільськогосподарських підприємств, які змінили свій статус на недержавний.

Услід за роздержавленням землі розпочалися процеси її паювання та закріплення прав на землю державними актами, внаслідок чого відбуваються: реформування (або просто ліквідація) значної кількості колективних господарств; процеси розпаювання підприємств, що виникали як орендні на приватній землі; істотна зміна виробничих відносин, що свідчить про певні позитивні кроки в процесі реалізації аграрної реформи.

Водночас, у багатьох аспектах процес реформування залишається непослідовним, структурні зміни впроваджуються надто повільно. Отже, в аграрному секторі, у супереч проголошеним реформам, залишається ціла низка проблем, які необхідно вирішувати, без чого важко очікувати кардинальних змін у бік зростання обсягів сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, за роки незалежності економіка України та її економічна думка пройшли складний і неоднозначний шлях до формування основних засад ринкової економіки, який 2014 року завершився підписанням Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що підтверджує, попри безліч негативних моментів, його безперечну правильність.

Список використаної літератури

1. Бартенев С. А. История экономических учений: Учебник – М.: Юристъ, 2012. – 674 с.
2. Бартенев С. А. Экономическая история: Учебник. – М.: Экономистъ, 2004. – 568 с.
3. Березин И. С. Краткая история экономического развития: Учеб. пособие.– М.: Изд-во РДЛ, 2014. – 288 с.
4. Березин И. С. Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. – М.: Изд-во РДЛ, 2011. – 468 с.
5. Бобович И. М., Семенов А. А. История экономики: Учебник. – М.: ООО «ТК Велбин», 2012. – 564 с.
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.– Т. 2: Ігри обміну. – К.: Основи, 2014. – 478 с.
7. Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с фр. Д. Лоевского; предисл. Р. Блока. – Екатеринбург: У-Фактория, 2013. – 312 с.
8. Греков Б. Киевская Русь. – М.: АСТ, 2013. – 398 с.

9. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад – Восток – Россия: Учебное пособие. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2011. – 344 с.
10. История средних веков: Хрестоматия / Сост. В. Е. Степанова А. Я. Шевеленко. – 5-е изд., дораб. – М.: Палеотип, 2014. – 732 с.
11. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., випр. – К.: Знання, 2014. – 1300 с.
12. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. – К.: Знання, 2013. – 556 с.
13. Історія України: Документи, матеріали: Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2012. – 668 с.
14. Климович Л. И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. – М.: Палеотип, 2013. – 378 с.
15. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2011. – 431 с.
16. Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Под общ. ред. В. А. Бабинцева; Послесл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2013. – 268 с.
17. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Харьков, 1914. – 342 с.
18. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли: От пророков до профессоров. – М.: Дело: Вита-Пресс, 2006. – 744 с.
19. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Фенікс, 2013. – 760 с.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Знання, 2011. – 868 с.
21. Пронштейн А. П., Задера А. Г. Практикум по истории СССР: (Период феодализма). – М.: Высш. шк., 1969. – 314 с.
22. Толмачева Р. П. Экономическая история: Генезис рыночной экономики: Учебник. – М.: Дашков и Ко, 2012. – 388 с.
23. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Альтернативи, 2013. – 284 с.
24. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрис, 2010. - 316 с.
25. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. Л. Грацианского и С. Д. Сказкина. – 3-е изд., испр. – М.: Учпедгиз, 1953. – Т. 1. – 172 с.
26. Экономическая история мира: Европа / Под общ. ред. М.В. Конотопова.– М.: Дашков и Ко, 2014. – 636 с.
27. Энциклопедия для детей: Религии мира. – Т. 6. – Ч. 2. – М.: Аванта, 2011.– 334 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2010. – 388 с.
29. Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. пособие. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ВЛАДОС, 2011. – 568 с.
30. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Республика, 2014. – 722 с.

Контрольні запитання

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності.
2. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки та способи його обґрунтування в економічній літературі.
3. Основні напрямки ринкових перетворень в економіці Незалежної України на першому етапі незалежного розвитку.
4. Становлення та розвиток засад ринкової економічної системи в Україні на початку XXI ст.
5. Основні напрями теоретичних досліджень в українській економічній літературі в епоху незалежності.
6. Реформування аграрного сектора України в роки незалежності.

Навчальне видання

**Нікола Світлана Олегівна,
Ніколаєв Юрій Олегович**

Історія економіки та економічної думки

Навчально-методичний посібник

В авторській редакції

Підп. до друку 02.06.2015. Формат 60x84/16.
Умов.-друк. арк. 7,67. Тираж 40 пр.
Зам. № 1158.

Видавець і виготовлювач:

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12.
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua